

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Muxtarlı Yusif Qəhrəman oğlunun

(Magistrantın A.S.A.)

“Beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafının müasir xüsusiyyətləri” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri vəadı

060401 “Dünya İqtisadiyyatı”

İxtisaslaşma

Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri

i.e.n.dos. H.A.İsrafilov

i.e.n.,dos. M.Q.Məmmədov

Kafedra müdiri

i.e.d.,prof. Ş.H.Hacıyev

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
I FƏSİL Beynəlxalq əmək bölgüsünün elmi-nəzəri əsasları	
1.1 Beynəlxalq əmək bölgüsünün mahiyyəti və onu şərtləndirən amillərə nəzəri yanaşma.....	7
1.2 Beynəlxalq əmək bölgüsünün əsas göstəriciləri və onun səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin nəzəri əsasları.....	14
1.3 Beynəlxalq əmək bölgüsünün modernləşdirilməsi ilə bağlı müasir nəzəriyyələr.....	19
II FƏSİL Qloballaşma şəraitində beynəlxalq əmək bölgüsünün dünya iqtisadi əlaqələrində rolunun təhlili	
2.1. Beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafının sosial-iqtisadi əsasları və nəticələri.....	28
2.2. Beynəlxalq əmək bölgüsünün formaları: Beynəlxalq ixtisaslaşma və Beynəlxalq kooperasiyalaşma.....	40
2.3. Azərbaycanın beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak səviyyəsi və onun əsas göstəriciləri.....	47
III FƏSİL Beynəlxalq ticarət və iqtisadi münasibətlərin inkişafında beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişaf istiqamətləri	
3.1. Beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafında insan kapitalı və müasir tendensiya.....	52
3.2. Beynəlxalq əmək bölgüsündə Transmilli Korporasiyaların inkişafı məsələləri.....	60
3.3. Azərbaycan beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakının səmərəliliyinin artırılması yolları.....	68
Nəticə.....	75
Ədəbiyyat siyahısı.....	76

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Dünyada gedən qlobal iqtisadi proseslər artıq elə bir həddə gəlib çatmışdır ki, milli iqtisadiyyatlar izolyasiya və təcrid şəraitində inkişaf edə bilməz. Bu, sistemin ümumi geriləməsinə, rəqabət qabiliyyətinin zəifləməsinə və nəticədə iqtisadiyyatda uğursuzluqlara və böhranlara gətirib çıxaracaqdır. Tarixən dünya iqtisadiyyatı qarşılıqlı faydalı iqtisadi mübadilə əsasında ölkələr arasında sabit iqtisadi əməkdaşlıq kimi inkişaf etmişdir. Dünya bazarının inkişafı dövlətlər arasında iqtisadi əlaqələrin intensivləşməsinə, ayrı-ayrı ölkələrin ixtisaslaşmasına və nəticədə beynəlxalq əmək bölgüsünün güclənməsinə kömək etmişdir. Bu güclənmə bir neçə amillərlə müşayiət olunmaqdadır:

- elmi və texnoloji tərəqqinin bütün sahələrdə geniş yayılması;
- müasir cəmiyyət həyatında informasiya şəbəkələrinin, kommunikasiyalarının və texnologiyalarının yeni rolu;
- bəzi istehsal prosesləri nəticəsində ətraf mühitlə bağlı problemlərin yaranması;
- inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi problemlərinin həlli istiqamətində səylərin gücləndirilməsi.

Bu məsələlər isə beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi prosesində yeni vəzifələri ortaya qoyur:

- dünya təsərrüfatının struktur quruluşunun nəzərə alınması və istifadəsi;
- milli iqtisadiyyatın balansının və mütənasibliyinin artırılması üçün ölkələrin fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi;
- dünyanın təbii və iqtisadi resurslarından daha səmərəli və rəşional istifadə etmək məqsədilə dövlətlərin əməkdaşlığı;
- ölkələr arasında nailiyyətləri paylaşmaqla hər bir ölkənin ehtiyaclarını daha yaxşı qarşılamaq.

İqtisadi münasibətlərin yeni mərhələyə qədəm qoyması, sosializm sisteminin iflasından sonra kapitalizmin daha da geniş vüsət alması, dövlətlərin qlobal tendensiyalara həssaslığı hər bir dövlətin beynəlxalq əmək bölgüsündə daha səmərəli iştirakını tələb etməkdədir. Milli iqtisadiyyatlar məhz beynəlxalq əmək bölgüsü

prosesini düzgün analiz etməklə davamlı inkişaf yolunu təmin edə bilirlər. Bu baxımdan beynəlxalq əmək bölgüsü sahəsində global proseslərin öyrənilməsi dövlətin, nəticədə isə əhəlinin rifah halının yüksəlməsinə xidmət edən vacib bir sahə olduğundan bu istiqamətdə tədqiqatın aparılması xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi: Beynəlxalq əmək bölgüsünə dair nəzəri fikirlərdiffamasiya (müqayisəli) xərcləri nəzəriyyəsini yaradan D. Rikardonun, müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsini irəli sürmüş P. Samuelsonun, İsveç iqtisadçıları E. Hekşer və B. Olinin, Amerika iqtisadçısı V Leontievin, P.X.Lindertin, "Qarşılıqlı asılılıq" anlayışının nümayəndələrindən olan Hollandiyalı iqtisadçı K. Novenhuzenin, eləcə də R. Kuperin əsərlərində geniş şərh edilmişdir. Ölkəmizin dünya təsərrüfat əlaqələri sistemində integrasiyası və inkişafı məsələlərinə M. Məmmədov, H.Həmidov, M.Əhmədov, Ç.M.Abbasovun əsərlərində geniş yer verilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişaf aspektlərini araşdırmaq, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini gücləndirmək istiqamətində məsələləri araşdırmaq, bu sahədə beynəlxalq tendensiyaaların tədqiq edilməsi, ölkəmizdə tətbiqi baxımından qiymətləndirilməsi və təkliflərin verilməsi tədqiqatın əsas məqsədidir.

Dissertasiya işinin məqsədinə müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələrin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

- Beynəlxalq əmək bölgüsünün mahiyyətinin öyrənilməsi və problemlə bağlı nəzəri yanaşmaların nəzərdən keçirilməsi;
- Beynəlxalq əmək bölgüsünün əsas göstəricilərini müəyyən etmək və onun səviyyəsinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı nəzəri fikirləri vurğulamaq;
- Beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafının global miqyasda və ayrı-ayrı ölkələrin təmsalında sosial-iqtisadi əsasları və nəticələrinin müəyyən edilməsi;
- Beynəlxalq ixtisaslaşma və istehsalın kooperativləşməsinin, eləcə də transmilli korporasiyaların beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsində rolunu müəyyən etmək;
- Beynəlxalq əmək bölgüsündə müasir tendensiyaaların, xüsusilə insan kapitalının

inkışafı probleminin öyrənilməsi;

- Azərbaycanın beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak səviyyəsi və onun əsas göstəricilərinin təhlil edilməsi, eləcə də ölkəmizin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakının səmərəliliyinin artırılması yollarının müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın predmeti və obyektı: Beynəlxalq əmək bölgüsünün inkışafı istiqamətində dünyada və Azərbaycanda gedən proseslər və bu proseslərə təsir edən amillərin öyrənilməsi tədqiqatın predmeti olaraq götürülmüşdür. Tədqiqatın obyektı isə beynəlxalq əmək bölgüsünün inkışaf xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın metodologiyası. Dissertasiyanın yazılması prosesində beynəlxalq əmək bölgüsünün mahiyyəti, formaları, inkışaf xüsusiyyətləri ilə bağlı sənədlərin, informasiya mənbələrinin, elmi-nəzəri yanaşmaların analizi metodlarından, əsas anlayış və terminaloji sistemin, qanunvericilik aktlarının müqayisəli, empirik təhlilindən, həmçinin təcrübi əhəmiyyətə malik biliklərin tətbiqinin analizi metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın mərhələləri olaraq aşağıdakılar müəyyən edilmişdir:

- İlk olaraq tədqiqat predmetinin nəzəri əsasları öyrənilmişdir. Bu mərhələdə beynəlxalq əmək bölgüsünü şərtləndirən amillərə, onun səviyyəsinin müəyyən edilməsinə müasir elmi, fəlsəfi yanaşmalar nəzəri baxımdan təhlil edilmişdir ki, bu da tədqiqatın məqsədlərinin həyata keçirilməsində açar rolunu oynayır. Burada sistemləşdirmə, qruplaşdırma, müqayisə etmə metodlarından istifadə edilmişdir.
- İkinci mərhələdə əldə edilmiş nəzəri və empirik məlumatların sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsindən çıxış edərək beynəlxalq əmək bölgüsünün inkışaf tendensiyasının qloballaşma dövründə iqtisadi münasibətlərə təsirinin təhlili həyata keçirilmiş və bu da təhlil edilən sahəyə təsir göstərən əsas faktorların müəyyən edilməsinə imkan yaratmışdır. Bu mərhələdə təhlil və tərkib, induksiya və deduksiya kimi metodlardan istifadə edilmişdir.
- Üçüncü mərhələdə əldə edilmiş təhlil materiallarının ümumiləşdirilməsi və

analizi yolu ilə mövcud sahədə modelləşdirmə metodları və proqram yanaşması tətbiq edilmişdir. Məhz bunun nəticəsi olaraq beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişaf meyllərinin sistemləşdirilməsi və proqnozlaşdırılması aparılmış, proqram yanaşmanın məntiqi və struktur quruluşu, reallaşdırma prosesinin şərtləri və meyarları müəyyən edilmişdir. Nəticədə isə tədqiqat məqsədlərinə uyğun olaraq təkliflər formalaşdırılmışdır.

Tədqiqatın informasiya mənbəyi: Dissertasiyanın yazılması prosesində mövcud sahədə aparıcı alimlərin nəzəri fikirlərindən, beynəlxalq təşkilatların hesabatlarından, xarici ölkələrin, eləcə də Azərbaycanın müvafiq sahədə qanunvericilik aktlarından, rəsmi statistik məlumatlardan geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat nəticəsində mövcud sahədə beynəlxalq tendensiyalar araşdırılmışdır ki, bu da ölkəmiz üçün onun tətbiqi imkanlarını nəzərdən keçirməyə imkan verir. Azərbaycan iqtisadiyyatının qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası və rəqabət qabiliyyətinin artırılması yolunda yarana biləcək konkret problemlər müəyyən edilmiş və beynəlxalq təcrübədən çıxış edərək onların həlli məsələləri irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: Dissertasiyada beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafı fonunda Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi problemləri araşdırılmışdır və bu araşdırmalardan müəssisə, təşkilat, müxtəlif qurumların işində tətbiq edilməsi nəzərdən keçirilə bilər.

Tədqiqat işinin strukturu: Dissertasiya 3 fəsil, 9 paragraf, 83 səhifədən ibarətdir. İşin yazılması zamanı 63 adda xarici və yerli ədəbiyyatdan, internet resurslardan, statistik məcmuələrdən istifadə edilmişdir.

I FƏSİL. Beynəlxalq əmək bölgüsünün elmi-nəzəri əsasları

1.1 Beynəlxalq əmək bölgüsünün mahiyyəti və onu şərtləndirən amillərə nəzəri yanaşma

İnsanlar arasında iqtisadi əməkdaşlığın təxminən 10 min il yaşı vardır. Milli iqtisadiyyatların dünya iqtisadiyyatına integrasiyası prosesinin əsasında isə məhz əməyinin beynəlxalq bölgüsü çıxış edir. Bu faktor bəzi məhsul növlərinin istehsalında ölkələrin ixtisaslaşmasını təmsil edir. İstehsal edilən məhsullar əvvəlcə qonşu tayfalar, fərdlər və ailələr, daha sonra isə dövlət tərəfindən mübadilə edilməyə başlanmışdır. Tacir karvanları səhralardan və tacir gəmiləri dənizlər və okeanlardan keçərək bir-birindən uzaq olan ölkələrin qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrinin daha güclü təməllərini qoymuşdur. Bu proseslər xalqları bir araya gətirmək üçün ilk cəhdlər idi və əsasən təbiət amillərinin təsiri nəticəsində təsərrüfat sahəsinin seçilməsi ilə şərtlənirdi. Çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqə kapitalizmin inkişafının erkən mərhələlərində daha geniş vüsət almışdır. Bu zamana qədər inkişaf edən ikitərəfli və üçtərəfli xarici ticarət əlaqələri qlobal əlaqələrlə əvəz olunaraq daha geniş şəbəkə halına gəlmişdir. Sənaye inqilabı dövründə milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı əlaqəsi daim artmaqdadır, onların dünya bazarına integrasiyası isə təkcə təbii amillərlə deyil, eyni zamanda insan fəaliyyətinin nəticəsi olaraq spesifik hal almağa başlamışdır. [55.s.27]

Böyük miqyaslı maşın sənayesinin inkişafı, istehsal miqyasında artım və sənayenin özündə ixtisaslaşmanın dərinləşməsi ayrı-ayrı ölkələrdə artan məhsul çeşidini daimi olaraq istehsal etməyi qeyri-mümkün edirdi. Milli iqtisadiyyatlarda sektorlar üzrə ən çox inkişaf etmiş sənaye sahələrində ixtisaslaşma yayılmağa başladı. Dünyanın istehsalçı qüvvələrinin gələcək inkişafı əməyin beynəlxalq bölgüsünün dərinləşməsinə səbəb olmuşdur. Hər bir ölkə tarixən insanların intellekti (bilik, bacarıq, təcrübə) ilə yığılmış müəyyən sərvətlərə malik olmağa başlamışdır. İki ölkə arasındakı iqtisadi fəaliyyətin nəticələrini mübadilə etmək lehinə ilk arqument istehsal şərtləri arasında fərqlərlə bağlıdır: bir ölkədə digərində olmayan bir məhsul, yaxud xidmət vardır ki, bu olmadan milli sənaye inkişaf edə bilməz və bu da fərdi

istehlak predmetinə aiddir.

Mübadilə lehinə ikinci argument istehsalın qiyməti ilə bağlıdır. Müxtəlif ölkələrdə məhsul istehsalının xərcləri eyni deyildir. Yaponiyadakı sərnəşin avtomobilinin bir vahidinin dəyəri ABŞ-da avtomobil sənayesinə nisbətən daha aşağıdır. Bu, bir çox amillərlə bağlıdır. Cənubi Koreya və Tayvanda elektronika işçi qüvvəsinin ucuzluğuna görə Yaponiyaya nisbətən daha ucuzdur. Belə nümunələri saysız hesabsız sadalamaq mümkündür. Bəzən bütövlükdə hər şeyi istehsal etməkdənsə başqalarından satın almaq daha sərfəli gəlir.

Adam Smit bu mövqeyi sadə bir nümunə ilə əsaslandırır. “Şotlandiyada üzüm şərabının istehsal edilməsi mümkündür, lakin xərclər həddindən artıq olacaq. Şotlandiyada yulaf istehsal etmək və onu Portuqaliyadan şərab ilə mübadilə etmək daha faydalıdır. [58.s.56] Devid Rikardo, bu prinsipi əməyin dəyər nəzəriyyəsi ilə əsaslandıraraq daha da irəliyə getdi və hər iki ölkənin ixtisaslaşmasının iqtisadi baxımdan faydalı olduğunu sübut etdi. O, həmçinin, ixtisaslaşmanın nəticələrindən bütün siniflərin fayda əldə etdiyinə inanırdı, çünki bu kapitalın yığılmasına gətirib çıxarır ki, bu da iqtisadi artım və əməyə olan tələbatın artması ilə nəticələnir.

Diffamasiya (müqayisəli) xərcləri nəzəriyyəsini yaradan D. Rikardo bununla dünya iqtisadi əlaqələrinin bütün iştirakçılarının özləri üçün necə fayda əldə etdiyini və dünyada məhsuldar qüvvələrin istifadəsinin səmərəliliyinin artırılmasına necə kömək etdiyini göstərdi. [33.s. 111-115] Bu nəzəriyyəni qiymətləndirən P. Samuelson yazır ki, müqayisəli xərclər nəzəriyyəsi şübhəsiz ki, çox harmonik və məntiqi bir nəzəriyyədir. Müqayisəli xərclər nəzəriyyəsinin əhəmiyyəti beynəlxalq əmək bölgüsü və beynəlxalq mübadilənin mahiyyətini anlamaq üçün əsas yaradır. Müqayisəli xərclər prinsipi təkcə iki ölkə üçün deyil, hər hansı mal və ölkələr üçün də etibarlıdır.

Müqayisəli xərclər nəzəriyyəsi əmək xərcləri üzrə xərclərin milli fərqliliyinə əsaslanır. XIX əsrin sonlarında - XX əsrin əvvəlində monopolist kapitalizmə keçid nəticəsində bir sıra yeni xarakterik xüsusiyyətləri olan bir dünya iqtisadiyyat sistemi meydana çıxdı: iqtisadi idarəetmənin birgə forması inkişaf etdi; daxili bazarda

kapitalın böyüməsi nəticəsində yeni mənfəət əldə etmək üçün başqa ölkələrə onun axını baş verdi; kapitalın ixracı və mübadilənin genişlənməsi iqtisadi əlaqələrin beynəlmiləl xarakter alması ilə müşayiət olundu; beynəlxalq monopoliyalar meydana çıxdı və onların əsasında dünya iqtisadi məkanının bölünməsi prosesləri baş verdi. Yeni şəraitdə xarici əlaqələrin inkişafı nəinki istehsal xərci arasındakı fərqlərə, eyni zamanda digər istehsal amillərinə, istehsalın tələb və təklif faktorlarının müqayisəsinə əsaslanmağa başlamışdır. Nəticədə müqayisəli xərclər nəzəriyyəsi müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsinə çevrilmişdir. İsveç iqtisadçıları E. Hekşer və B. Olin bu nəzəriyyənin müəllifləri olaraq, beynəlxalq qiymət fərqlərini nəzərə alaraq, bu fərqlərin meydana çıxmasında əsas səbəb kimi, ilk növbədə, istehsal faktorlarının təmin edilməsində nisbi fərqləri, ikincisi isə müxtəlif məhsullara daxili ehtiyacın müxtəlifliyini göstərirdilər.[34,49] Bildiyiniz kimi, malların qiyməti istehsal qiymətləri (xərcləri) faktorları ilə müəyyən edilir və sonuncu isə hər bir ölkənin milli bazarında tələb və təklifdən asılıdır. Məsələn, Asiya və Afrikanın bir çox ölkəsində işçi qüvvəsinin qiyməti Avropa ölkələrindən və ABŞ-dan 10-15 dəfə azdır. Buna görə, əmək tələb edən istehsal müəssisələrini orada yerləşdirmək iqtisadi cəhətdən faydalıdır.

Beynəlxalq ixtisaslaşmanın inkişafı prosesində kapitalın nisbətən çoxlu payına malik olan ölkələr kapitaleyönlü malların ixracına, ucuz işçi qüvvəsinə malik ölkələr isə əmək qabiliyyətli məhsulların ixracına üstünlük verirlər. Beləliklə, müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ölkə istehsal faktorlarının üstünlüyü ilə müşayiət edilən malların ixracını həyata keçirir, istehsal faktorunun defisiti ilə müşayiət edilən malların isə idxalına üstünlük verir. Lakin bütün dünya iqtisadi əlaqələrinin təbiətini bu nəzəriyyə ilə izah etmək kifayət deyildir. XX əsrin ikinci yarısında inkişaf etmiş ölkələr arasındakı xarici əlaqələrin kəskin genişlənməsi baş verdi və bu da beynəlxalq proseslərin inkişafına gətirib çıxardı.

Dünya iqtisadiyyatında olan müasir meyillər dünya bazarında əməyin bölünməsi əsasında beynəlxalq ixtisaslaşmanın getdikcə inkişaf etdiyini göstərir. Bu

ixtisaslaşma təbii ki, ilk növbədə ənənələr, istehsal potensialının spesifikliyi, iqtisadi potensial, təbii ehtiyatların olması və ya olmaması ilə izah olunur. İxtisaslaşma ayrı-ayrı ölkələrə malların buraxılması üçün bəzi istehsal xərclərinə böyük maliyyə vəsaiti ayırmamağa, bunu xarici ticarət vasitəsilə əldə etməyə imkan verir. İxtisaslaşma, hər hansı ölkənin xarici ölkələrə ixrac edilməsinə imkan verən müəyyən yüksək keyfiyyətli məhsulların istehsalında uzun, peşəkar təcrübəyə malik olması ilə bağlıdır. Eyni zamanda bu ölkələrin iqtisadiyyatının müəyyən daxili xüsusiyyətlərinə görə istehsal etmədikləri məhsulları idxal etməsi ixtisaslaşma prosesini çoxtərəfli edir.

20-ci əsrin əvvəlində artıq mövcud olsa da, beynəlxalq ixtisaslaşma sisteminin ötən əsrin ikinci yarısında daha çox inkişaf etməsi, əsasən, ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi və siyasi inkişafı, elmi və texnoloji inqilab, dünya bazarının gələcək inkişafı, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi siyasəti ilə sıx bağlı olmuşdur. Beynəlxalq ixtisaslaşmanın gələcək inkişafı nəticəsində ölkələr üç qrupa bölündü:

- dünya bazarında məhsul istehsal edən ölkələr;
- hasilat sənayesində məhsul istehsal edən ölkələr;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və satışı sahəsində ixtisaslaşan ölkələr.

Eyni zamanda həm istehsal, hasilat sənayesi və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən bir dördüncü qrup ölkələri də ayrılır. Bu, qərbin bir sıra sənayeləşmiş ölkələridir (ABŞ, Kanada, İngiltərə, Almaniya, Fransa).

Ölkələrin ilk qrupuna əsasən dünya bazarında yüksək texnologiyalı avadanlıq, avtomobillər, dəzgahlar, kimyəvi məhsullar, məişət texnikası tədarük edən ABŞ, Almaniya, İngiltərə, Fransa, Kanada, İtaliya, Yaponiya kimi sənayeləşmiş qərb ölkələri daxildir. Lakin, bu qrup çərçivəsində ixtisaslaşma məhsullarının bəzi növləri üçün mövcuddur. Məsələn, aviasiya avadanlığı təchizatçıları kimi əsasən Amerika Birləşmiş Ştatları, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, İtaliya, yüksək keyfiyyətli nəqliyyat vasitələrinin təchizatçıları kimi ABŞ, İngiltərə, Almaniya, Fransa, Yaponiya, İsveç, İtaliya, məişət texnikası istehsalında isə rəqabət aparan ölkələr kimi Yaponiya, Almaniya, Hollandiya çıxış edir.

İkinci qrup ölkələrinə güclü mineral ehtiyatları olan və dünya bazarına satan ölkələr daxildir. Bura əsasən, neft və qaz hasilatı ilə ixtisaslaşan Yaxın Şərq, Latin Amerikas, Afrika ölkələrindəki neft istehsal edən ölkələr daxildir. Bundan əlavə, bu qrupa Afrika və Latin Amerikasından bir sıra ölkələrlə yanaşı, eləcə də İsveç, Avstraliya və Kanada kimi sənayeləşmiş ölkələr də daxildir və onlar müxtəlif mineral ehtiyatları (kömür, qara və əlvan metallar, qızıl, gümüş və s.) ilə dünya iqtisadi əlaqələrində iştirak edirlər.

Üçüncü qrup ölkələrinə, XV-XIX əsrlərdə bir sıra Qərb ölkələrinin koloniyası olaraq zəif iqtisadi inkişaf səbəbindən və ya bu sahədə ixtisaslaşmanın nəticəsində dünya bazarında ixtisaslaşması yalnız kənd təsərrüfatı məhsulları ilə məhdudlaşan ölkələri əhatə edir. Bu qrupa ilk növbədə Asiya, Afrika və Latin Amerikas ölkələri aiddir.

Eyni zamanda sənayecə inkişaf etmiş kapitalist ölkələrin əksəriyyəti (ABŞ, Kanada, demək olar ki, bütün Qərbi Avropa, Avstraliya, Yeni Zelandiya) dünya bazarında kənd təsərrüfatı məhsullarının təchizatçılarıdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının təchizatçıları kimi üçüncü qrup ölkələri haqqında danışarkən, onların arasında müəyyən bir növ məhsullar üzrə ixtisaslaşmış dövlətləri də qeyd etmək lazımdır. Məsələn, Braziliya - qəhvə, Argentina - ət, Kuba - şəkər, Hindistan və Şri-Lanka - çay, Latin Amerikas və Afrikadakı bir sıra ölkələr - banan, ərəb ölkələri - xurma və sitrus meyvələri, pambıq istehsalı ilə ixtisaslaşmışlar. İstehsalın beynəlxalq ixtisaslaşması hər bir iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş iqtisadi münasibətlərdə ölkənin məhsuldar qüvvələrinin tam və iqtisadi istifadəsini təmin edir. Əməyin bölünməsi əsasında beynəlxalq ixtisaslaşmanın inkişafı və dərinləşməsi iqtisadi cəhətdən gözlənilməyən və bir çox hallarda istehsalın bütün sahələrini inkişaf etdirmək kimi vacib bir məsələlərdən ölkələri azad edir və imkanları səfərbər edərək müəyyən məhsul növlərinin istehsalında ixtisaslaşmağa imkan verir. [56.s. 17-18] Eyni zamanda, bu, iqtisadiyyatın monokultur strukturunu yaratma imkanını istisna edir, çünki hər bir ölkədə milli iqtisadiyyatın bir-birinə bağlı və bir-birini tamamlayan sahələrindən ibarət rasional iqtisadi kompleksin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bununla

belə, məsələnin bu cür xülasəsi əsasən iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr üçün məqbuldur və iqtisadiyyatı birtərəfli olmağa davam edən, monoton bir iqtisadi yönümə malik bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrə tamamilə uyğun gəlir.

Buna görə də, bütün xüsusiyyətləri ilə beynəlxalq ixtisaslaşma milli iqtisadiyyatın diversifikasiyalı quruluşuna yönəldilməlidir ki, burada da sənayenin müxtəlif sahələrinin nisbəti optimal olaraq götürülür. Ancaq bu konsepsiyanın əldə edilməsi ümumiyyətlə çətin bir proses hesab edilir. Bir sıra sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə belə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafında bəzi uyğunsuzluqlar mövcuddur. Bu uyğunsuzluqlar və qeyri-mütənasiblik sosialist ölkələrində daha dərin surətdə özünü biruzə verirdi və sənaye məhsullarının istehsalında aşağı paya malik olmaqla, ixracat məhsullarının dünya bazarına çıxarılmasında aşağı payı ilə sübuta yetirilmişdir. Qapalı iqtisadi sistem və ya birtərəfli iqtisadiyyat çox dar beynəlxalq ixtisaslaşmanı təmin etməklə ictimai istehsalın effektivliyinə zərər verir və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının ayrı-ayrı ölkələrinin iqtisadi inkişaf templərini azaldır.

Beynəlxalq istehsalın ixtisaslaşmasının formalaşması bir sıra amillərlə müəyyən edilir:

- ölkədə mövcud olan və proqnozlaşdırılan istehsal potensialının, əmək resurslarının, kadr sayının və bacarıqlarının artım imkanları;
- ölkənin iqtisadiyyatında milli gəlir, yığım və istehlak səviyyəsi, onun artım imkanları, həmçinin daxili bazarın potensialının genişləndirilməsi;
- təbii ehtiyatlar, torpaq və iqlim şəraiti;
- ölkənin digər ölkələrə münasibətdə coğrafi mövqeyi, mövcud beynəlxalq ünsiyyət və onların gələcək inkişaf perspektivləri;
- ölkənin iqtisadi əlaqələri, onların daha da genişləndirilməsi imkanları və yeni əlaqələrin qurulması.

İdeal olaraq beynəlxalq ixtisaslaşma baxımından bütün bu amillərin təsiri ilə xarakterizə olunan ölkələr dünya iqtisadiyyatında əməyin bölünməsində tarazlı şəkildə iştirak edirlər. Beynəlxalq ixtisaslaşma dondurulmuş bir proses deyil və

təkamül dəyişikliyinə daim bağlıdır.

Beynəlxalq əmək bölgüsü üç əsas tipə ayrılır:

1. Ümumi əmək bölgüsü - müəyyən istehsal sahələrində ölkələrin ixtisaslaşmasını nəzərdə tutur. Bu zaman ölkələr xammal, aqrar və sənaye ölkələrinə bölünürlər.
2. Qismən əmək bölgüsü - malların və xidmətlərin, sənayenin növləri üzrə ölkələrin ixtisaslaşması deməkdir.
3. Birnövlü əmək bölgüsü - fərdi komponentlərin, yarımfabrikat məhsulların istehsalında ölkələrin ixtisaslaşması.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün əsasında beynəlxalq istehsal və beynəlxalq ticarət reallaşır. Beynəlxalq əmək bölgüsünün effektivliyini müəyyən etmək üçün mütləq və nisbi üstünlük nəzəriyyələri tətbiq edilir. Bu nəzəriyyələr klassik iqtisadi məktəb tərəfindən hazırlanmışdır.

Mütləq üstünlük nəzəriyyəsinə əsasən hər hansı bir ölkə digər ölkələrə nisbətən ucuz və daha çox məhsul istehsal edə bilərsə, bu, mütləq üstünlük deməkdir. Nisbi üstünlük nəzəriyyəsinə əsasən isə məhsulların satışından əldə olunan gəlir o zaman böyük olur ki, məhsul alternativ xərclərin aşağı olduğu ölkədə istehsal olunsun. Son illərdə dünya ticarətinin istiqaməti və strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir ki, bu da klassik nəzəriyyə çərçivəsində izah edilə bilməz. Bu vəziyyət alternativ nəzəriyyələrin, xüsusən həyat dövrü nəzəriyyəsinin, miqyas effektivliyi nəzəriyyəsinin, müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsi və s. yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Həyat dövrü nəzəriyyəsinə əsasən hazır məhsullarla dünya ticarətinin inkişafı onların həyat dövrünün mərhələlərindən asılıdır. Miqyas effektivliyi nəzəriyyəsinə əsasən müəyyən bir texnologiya və istehsalın təşkili ilə məhsulun həcmi artdıqca uzunmüddətli orta xərclər azalır, bununla da ölkə iqtisadiyyatında kütləvi istehsalın səbəbi olaraq inkişaf tendensiyası yaranır. Müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsinə əsasən xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı nəticəsində bu əlaqələrdə iştirak edən bütün ölkələrin ümumi rifah artımı baş verir. Bununla yanaşı, əsas suallardan biri bu gəlirin necə bölüşdürülməsi məsələsidir. Həm beynəlxalq miqyasda, həm də ölkələr

arasındakı beynəlxalq ticarətdən əldə edilən qazancların paylanması ölkələr arasında satılan mallar üçün təyin olunan qiymətlər və ticarət həcmi səviyyəsində müəyyən edilir.

1.2 Beynəlxalq əmək bölgüsünün əsas göstəriciləri və onun səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin nəzəri əsasları.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafına bir sıra amillər təsir göstərir. İlk növbədə əmək məhsuldarlığını artırmaq, istehsalın ən yüksək nəticələrinə nail olmaq, istehsal xərclərini azaltmaq arzusu bu inkişafı təmin etmişdir. Beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafı prosesindəki əsas məqam ondan ibarətdir ki, bu prosesin hər bir iştirakçısı iqtisadi maraqlarını və beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakının faydasını tapır. Hər hansı bir ölkənin beynəlxalq mübadilə prosesində beynəlxalq əmək bölgüsü üstünlüyünü əlverişli şəraitdə həyata keçirməsi nəticəsində aşağıdakılar əldə olunur:

- ixrac edilən malların və xidmətlərin beynəlxalq və daxili qiymətləri arasında fərq əldə etmək;
- daha ucuz məhsullar idxal etməklə daxili xərclərə qənaət etmək.

Dünya iqtisadiyyatını bir sistem olaraq nəzərdən keçirərkən, beynəlxalq əmək bölgüsü dünya iqtisadiyyatını bu sistem olaraq birləşdirən prinsip olaraq çıxış edir. Beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafında meyllər onu göstərir ki, gələcəkdə beynəlxalq əmək bölgüsü tədricən dərinləşəcək və bunun əsasında malların və xidmətlərin beynəlxalq mübadiləsi sürətlə artacaqdır. Sənayeləşmiş ölkələrin istehsalı xarici istehlakçılara, idxal isə daxili tələbata daha çox istiqamətlənəcəkdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə nisbətən sürətli, ekstensiv sürətdə daxili bazarın genişləndirilməsi prosesləri vüsət alacaqdır. Beynəlxalq əmək bölgüsünün bu inkişaf prosesi onu ölçmək ehtiyacını ortaya qoyur. İqtisadçılar beynəlxalq əmək bölgüsünü ölçmək üçün bir sıra əmsallar təklif edirlər. Bunlar arasında ixracın ümumi məhsulda payı; ixracın ümumi dəyərində sənayenin payı; bütün ölkənin sənayesinin artım tempi ilə müqayisədə ixtisas sektoru üzrə artım tempi və s. [55] Aydındır ki, bu göstəricilərin hər biri ölkənin xarici iqtisadi münasibətlərdəki iştirakının müəyyən aspektlərini xarakterizə etmək üçün istifadə edilə bilər. Bu və ya digər aspektin

əhəmiyyətindən asılı olaraq, müəyyən bir analiz prosesində bir və ya digər göstərici ön plana çıxı bilər.

Sənayenin beynəlxalq ixtisaslaşma səviyyəsinin əsas göstəriciləri nisbi ixrac ixtisaslaşma əmsalı və istehsalın ixrac kvotasıdır. Nisbi ixrac ixtisaslaşma əmsalı əmtəənin (sənaye mallarının məcmuəsi) ölkənin ixracında xüsusi çəkisinin dünya ixracatında əmtəənin (analoji məhsullar) xüsusi çəkisinə münasibəti kimi müəyyən edilir. Bunun köməyi ilə ilk növbədə malların çeşidini və buna görə də müəyyən bir ölkə üçün beynəlxalq səviyyədə ixtisaslaşmış sektorları müəyyən etmək mümkündür. Müəyyən bir məhsul və ya mal qrupu üçün ixracın milli strukturunun üstün nisbəti müvafiq sənayenin beynəlxalq ixtisaslaşması deməkdir. Əksinə, bu nisbət aşağı olarsa (1-dən az) bu amil müvafiq mal və sənayenin beynəlxalq səviyyədə ixtisaslaşması üçün daha az səbəb kimi çıxış edir. İxrac kvotası milli sənayenin, onun sahələrinin hansı səviyyədə xarici bazarlara yönəlməsinin və eyni zamanda beynəlxalq bazardan nə dərəcədə kənarda qaldığının göstəricisidir. İstehsalda ixrac kvotasının artması beynəlxalq əlaqələrin bir istiqamətdə - xarici istehlakçılara intensivləşməsinə və beynəlxalq ixtisaslaşmış məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artmasını göstərir.

Beynəlxalq istehsalın ixtisaslaşmasının vacib tərəfindən biri də xarici bazarlara verilən malların çeşidinin genişliyi ilə bağlıdır. İxrac mallarının çeşidinin genişlənməsi, ümumiyyətlə, ölkənin beynəlxalq ixtisaslaşmasının əleyhinə çıxış edir, əksinə, nomenklaturun azalması daha dəqiq ixrac profilini göstərir. Bununla yanaşı, bu yanaşma çox ümumidir və aydınlaşdırılmağa ehtiyacı vardır. Beləliklə, əgər ixrac nomenklaturasının genişlənməsi beynəlxalq səviyyədə ixtisaslaşdırılmış məhsullar hesabına və ixracatdakı payların artması ilə baş verirsə, əslində istehsalın beynəlxalq ixtisaslaşması səviyyəsində artım müşahidə edilir. Nomenklaturanın qeyri-ixtisaslaşdırılmış məhsul növlərinə görə genişləndirilməsi isə əks nəticələr doğurur. Nəticədə, məhsul çeşidinin genişlənməsi ölkənin beynəlxalq ixtisaslaşmasında mənfi tendensiyanın göstəricisidir.

Nisbi ixrac ixtisaslaşması əmsalından başqa, ölkənin beynəlxalq əmək

bölgüsündə iştirakının dərəcəsini qiymətləndirmək üçün ixrac və idxal kvotalarından geniş istifadə edilir. "İxrac kotası" konsepsiyası, bir qayda olaraq, açıq iqtisadiyyat anlayışı ilə bağlıdır. Açıq iqtisadiyyat bir tərəfdən iqtisadiyyatın yüksək ixracını, digər tərəfdən, daxili bazarda xarici malların, kapitalın, texnologiyanın, əməyin, informasiya axınının mövcudluğunu xarakterizə edərək, milli iqtisadiyyat sisteminin bütövlüyünü qoruyan birgə fəaliyyət formalarını nəzərdə tutur. Bu halda açıq iqtisadiyyat istehsalın ixtisaslaşması və kooperativləşməsinə, dünya təcrübəsinin tətbiqinə və məhsuldarlığın və insan rifahının səmərəliliyinin ümumi artımına kömək edə bilər. Milli iqtisadiyyatların açıqlığı dərəcəsini müəyyən etmək üçün tez-tez nisbi göstəricilər istifadə olunur.

Bu göstəricilərdən birincisi xarici ticarət kvotasının göstəricisidir. Bu göstərici ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin dəyərinin ümumi daxili məhsula nisbətini müəyyənləşdirir. Bu göstərici xarici ticarət amilinin milli iqtisadiyyatda rolunu qiymətləndirməyə imkan verir. Son 30 il ərzində bir çox ölkələr üçün demək olar ki, bu göstərici iki dəfə artmışdır.

Digər bir göstərici ölkənin ümumi idxalı və ümumi daxili məhsulun nisbəti kimi hesablanan idxal kvotası göstəricisidir. Bu, malların və xidmətlərin idxalından asılılığını əks etdirir, ona görə də idxal asılılığı əmsalı adlanır. Orta hesabla, bütün dünya üçün 20% təşkil edir və Qərbi Avropada ən yüksək səviyyədə özünü göstərir - Belçika - 60%, İrlandiyada 55, Hollandiyada - 50%, Asiyada - Sinqapurda - 140% Malayziyada - 80% və bəzi post-sovet ölkələrdə Estoniyada 95%, Moldovada 65%, Ukraynada və Litvada 60%, Bolqarıstanda və Slovakiyada 55%.

Digər bir göstərici aşağıdakı düsturla hesablanmış ixrac kvotası göstəricisidir:

$$İ_k = İ_d : \dot{ÜDM} \times 100\%$$

Burada $İ_k$ ixrac kvotası, $İ_d$ ixracın dəyəri, $\dot{ÜDM}$ isə ümumi daxili məhsuldur. Bu göstərici həmçinin iqtisadiyyatın açıqlıq əmsalı kimi xarakterizə edilir. Statistik göstəricilər göstərir ki, son on ildə əsas ümumi meyl ixrac kvotasında sabit artımı göstərir. Böyük bir ixrac kvotası ilə dünyanın ən böyük iqtisadi potensiala malik bölgəsi olan və xarici iqtisadi bazası Avropa Birliyi tərəfindən formalaşan Qərbi

Avropa ölkələri çıxış edir. Bu regionda bir çox ölkələrdə 20% -dən 50% -ə qədər yüksək ixrac kvotası olan Belçika, Niderland, İrlandiya xüsusilə seçilir. Eyni zamanda Orta və Şərqi Avropa ölkələrində, MDB ölkələrində olduqca yüksək ixrac kvotaları mövcuddur. Asiya regionunda, ölkələr arasındakı fərqlər daha çox özünü biruzə verir. Məsələn, Malayziyada daha yüksək, Hindistan üçün isə daha aşağı göstərici mövcuddur. Afrikada, ixrac kvotasının ölçüsünə görə neft ixrac edən ölkələr – Əlcəzair, Liviya, Nigeriya, eləcə də böyük dağ-mədən ölkələri - Cənubi Afrika, Botsvana seçilir. Latın Amerikasında, ixrac yönümlü iqtisadiyyatı olan ölkələr - Venesuela (neft), Ekvador (banan) daha yüksək ixrac kvotası göstərir. Lakin Avstraliya üçün, inkişaf etmiş nəqliyyat dəhlizi sisteminə baxmayaraq çox da yüksək ixrac kvotası yoxdur.

Dünyada elə kiçik ölkələr də vardır ki, onlar dünya iqtisadi əlaqələrində iştirak edir və yüksək ixrac kvotalarına malikdirlər. Məsələn, İraq, Küveyt, Qətər, Bəhreyn, Oman, Brunej, Qabon, Trinidad və Tobago, həmçinin İsrail, Kipr, Baham adaları, Mavriki kimi neft ixrac edən ölkələr ixrac kvotasının 50%-dən 95%-dək göstəricisinə malikdirlər. Şimali Amerika coğrafi regionunda güclü iqtisadiyyatı və çox böyük bir daxili bazarı olan bir ölkə kimi ABŞ olduqca aşağı ixrac kvotası ilə (10%), Kanada kifayət qədər güclü iqtisadiyyatı olmasına baxmayaraq, ixracata yönəldilmiş sənaye sahələri ilə nisbətən yüksək (45%) göstəriciyə malikdir. Buna görə, ixrac kvotasının ölçüsü yalnız iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsinə deyil, həm də onun struktur quruluşuna görə müəyyən edilir.

Beləliklə, ixrac kvotasında iqtisadiyyatın sektoral quruluşu əsas rol oynayır. İqtisadiyyatda baza rolunu oynayan sənayenin (energetika, metallurgiya və s.) üstünlük təşkil etdiyi inkişaf etmiş bir ölkə, bir qayda olaraq, beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyalashmada müasir və elm tutumlu sənaye sahələrinə yönəlmiş bir ölkədən daha açıq iqtisadiyyata malikdir.

İxrac kvotasına təsir göstərən digər amillər bazarın potensialını müəyyən edən istehsal və istehlakın mütləq miqyasıdır. İnkişaf etmiş ölkələrlə bağlı olaraq, ümumiyyətlə, belə bir qanunauyğunluq vardır ki, milli iqtisadiyyatın açıqlığı, bir

qayda olaraq, ölkənin iqtisadi potensialı ilə tərs mütənasibdir. Aydınır ki, çox böyük bir iqtisadi potensiala malik olan və çox böyük bir daxili bazarı olan inkişaf etmiş ölkələr, kiçik ölkələrə nisbətən daha az xarici iqtisadi əlaqələrdən asılıdır. Burada əhəmiyyətli rolu ölkənin öz təbii ehtiyatlarının dərəcəsi ilə oynayır. Beləliklə, təbii, əsasən mineral resurslarla kifayət qədər təmin olunmayan ölkənin inkişafı Yaponiya kimi daha açıq iqtisadiyyata malik olacaqdır. Xalis ixracın yüksək nisbətində müəyyən vaxtlarda haqq qazandırılabilir: bu, faizlərin ödənilməsi və əsas xarici borcu ödəmək, həmçinin milli valyutanı gücləndirmək üçün dövlətin kifayət qədər qızıl və valyuta ehtiyatlarının yığılması üçün, əhəmiyyətli miqdarda xarici valyuta mənfəətinin alınması lazım olduqda daha səmərəlidir. İstisna olaraq 1998-ci ildə, rublun devalvasiyasına bağlı olaraq, ixrac kvotası Rusiyada 32%-ə çatmışdır. Bu vəziyyət, Rusiyanın dünya iqtisadiyyatında mübadilə prosesində iştirakının artması ilə deyil, əksinə, ölkədə yaşanan iqtisadi böhranın (daxili istehsalın azalması və daxili bazarın azalması səbəbindən) birbaşa nəticəsi, eyni zamanda rublun dəyərdən düşməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

İxrac kvotası ilə yanaşı, ümumi idxal dəyəri göstəricisi də istifadə olunur. Bu ölkənin ümumi daxili məhsuluna münasibətdə ümumi idxal nisbətini göstərən beynəlxalq əmək bölgüsünü xarakterizə edən növbəti göstəricidir və idxal kvotası adlanır:

$$Ek=Ed:\ddot{U}DM\times 100\%$$

Burada E_k idxal kvotası, E_d idxalın dəyəri, $\ddot{U}DM$ isə ümumi daxili məhsuldur. İdxal kvotası idxalın $\ddot{U}DM$ -də payının nə qədər olduğunu göstərir. E_k və E_k dəyərləri müqayisə edilə bilər və beləliklə ixrac və idxal arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək olar. Onların dəyərləri bir-birinə bərabər ola bilər, amma əksər hallarda onlar üst-üstə düşümlər.

Bundan əlavə, beynəlxalq əmək bölgüsünü xarakterizə edən əsas göstəricilərə xarici ticarət kvotasını da əlavə etmək olar. Hər bir iqtisadi rayon və bütövlükdə ölkə şəraitində istehsal yerinin optimal yerləşdirilməsi təbii və sosial-iqtisadi şərtlərin və resursların istifadəsinin effektivliyi baxımından və məhsulların istehlakçılara

çatdırılması və nəqlinin ümumi xərcləri baxımından nəzərdən keçirilir. Optimallığın meyarı məhsul vahidinin istehsalına ən az sərf olunan xərclərlə böyük milli iqtisadi effekt əldə etməkdir. Bu düstur aşağıdakı xərclər formulası ilə ifadə edilə bilər:

$$P = X + Ks,$$

X - qiyməti, bir məhsul vahidi istehsalına bütün cari xərclərin məbləği;

K - vahid kapital xərcləri

s - standart gəlirlilik dərəcəsi

Müəssisə yerinin optimal variantının seçilməsi bu xərclərin minimumunda verilir.

Əməyin ərazi bölgüsünün effektivliyini müəyyən edən regionun ixtisaslaşma səviyyəsini və effektivliyini müəyyən etmək üçün indeks üsulundan istifadə etmək məqsədəuyğundur. Region iqtisadiyyatının ixtisaslaşma səviyyəsinin indeksləşdirilməsi zamanı ölkələrin sənayelərinin xidmət göstərən sənaye kimi, və yaxud əksinə qiymətləndirilməsi aparılır.

1.3 Beynəlxalq əmək bölgüsünün modernləşdirilməsi ilə bağlı müasir nəzəriyyələr.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün müasir nəzəriyyələri öz əsasını A.Smit və D.Rikardonun [58,33] klassik siyasi iqtisad nəzəriyyələrindən götürür ki, bu nəzəriyyəyə əsasən də ölkə beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak etməklə, satışla yanaşı, xarici bazarda malların alınmasında da nailiyyət əldə etmiş olur. Mütləq üstünlüyü nəzəriyyəsinə əsaslanan bəzi müasir tədqiqatlar ölkələrin istehsal üzrə ixtisaslaşması fərqlərini nəzərə alaraq ölkənin ölçüsü nəzəriyyəsinə çevrilmiş və hansı məhsulların hansı həcmdə ticarətdə iştirak etməsini izah etməyə çalışmışdır. Böyük ölkələr kiçik ölkələrdən bir sıra fərqlərə malikdir, belə ki, bu ölkələr adətən istehsal olunan malların kiçik bir hissəsini satırlar və istehlak edilən mallarının daha kiçik bir payını əldə edirlər, daha müxtəlif resurslara sahibdirlər, xarici ticarətdə daha çox nəqliyyat xərclərinə malikdirlər və geniş miqyaslı istehsalla məşğul olmaq iqtidarındadırlar. Bu ölkələr geniş daxili bazarlara xidmət etmək və ixrac bazarlarında rəqabət qabiliyyətinə nail olmaq üçün sənaye sahələrini inkişaf etdirmək üçün böyük

imkanlara malikdir.

Müqayisəli xərclərin nəzəriyyəsinin daha bir müasir modifikasiyası istehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsidir. Ölkələr əmək, torpaq və kapital kimi müxtəlif istehsal amillərinə malikdir. Əgər bir ölkənin hər hansı bir faktorla, məsələn, nisbətən aşağı əmək haqqı ilə işçi qüvvəsi ilə təmin olunarsa, həmin ölkədə istehsal olunan əmək tələb edən məhsul daha ucuz olacaqdır. Bu nəzəriyyənin yaradıcıları, iki İsveç iqtisadçısı - E. Hekşer və B. Olin beynəlxalq əmtəə axınlarının istiqamətini və strukturunu müəyyən edən müasir ideyalar üçün əsas yaratmışdır. P. Samuelson Hekşer-Olin mövqeyinin iqtisadi tətbiq üçün etibarlı olduğunu riyazi şərtlərlə aydınlaşdırmışdır. Məhz bu səbəbdən, qərb iqtisadi nəzəriyyələrində bu model tez-tez Hekşer-Olin-Samuelson modeli adlanır.

Olinin sözlərinə görə, bu nəzəriyyənin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, istehsal üçün əhəmiyyətli xərclərə (həddən artıq istehsal amillərinə) və ya kifayət qədər az olan xərclərə ehtiyac olan məhsullar əks istiqamətdə faktorlardan istifadə olunan məhsullara qarşı ixrac edilir. [34,s.91] Beləliklə, həddən artıq istehsal amilləri ilə müşayiət olunan əmtəə ixrac olunur və istehsalın defisit amilləri ilə müşayiət olunan əmtəə isə idxal olunur. Məsələn, ölkənin işçi qüvvəsinin miqdarının kifayət qədər artıq olması dünyanın digər hissələrinə münasibətdə digər amillərlə nisbətən əmək qüvvələri faktorunun daha yüksək olduğu təqdirdə meydana çıxır. Digər xərclərin dəyərinə nisbətən əmək xərclərinin payı məhsulun qiymətində daha yüksək olduqda məhsul əmək qabiliyyətli hesab edilir. Hekşer-Olin nəzəriyyəsi xarici ticarətə birbaşa bağlı olmayan qiymətlərdə beynəlxalq fərqlərin səbəblərini önə çəkən xüsusi bir bölmə ilə başlayır. Buna səbəb olaraq: iqlim, tarixi və ənənəvi amillərin nəticəsi olaraq müəyyən bir məhsula, məsələn, parça üçün daha yüksək tələbatın yaranması göstərilir. Qiymətlərdəki fərqlər yalnız milli çərçivədə istifadə olunan istehsal texnologiyalarının xüsusiyyətlərindən asılı ola bilər.

Eyni zamanda, Hekşer və Olin bu və digər milli xüsusiyyətlərin qiymətlərin beynəlxalq fərqlərini tam olaraq aydınlaşdırmadığına inanırdı. Onlar təsdiq etdilər ki, müqayisəli xərclərin müxtəlif nisbətdə mövcud olmasının mənbəyini istehsal

faktorlarının nisbəti təşkil edir. Əgər Amerikada 1 yard parça 2 buşel buğdaya bərabədirsə, digər məhsullar isə 1 buşeldən az olarsa, bu, ilk növbədə, Amerikada buğda istehsalında kifayət qədər çox sayda intensiv istifadə edilən istehsal faktorlarının mövcudluğundan xəbər verir. Bu, eyni zamanda parça istehsalında nisbətən az sayda istifadə olunan istehsal faktorlarının mövcudluğunu təsdiq edir. Belə hesab edək ki, "torpaq" buğda istehsalında daha intensiv istehsal faktorudur və "əmək" isə analogi olaraq parça istehsalında intensiv istehsal faktoru kimi müəyyən edilir. Bu vəziyyətdən çıxış edərək ABŞ-da buğda ixracatı "torpaq" amili ilə izah ediləcək, parça idxalı isə bu istehsalın işçi qüvvəsindən asılı olması ilə izah ediləcək. Bu vəziyyətdə Birləşmiş Ştatlarda torpaq kirayəsi digər ölkələrə nisbətən daha ucuzdur və işçilər isə başqa ölkələrə nisbətən daha yüksək əmək haqqı tələb etmək hüququna sahib olurlar. Bunun nəticəsində əmək çətinliyi ABŞ-da parçanı daha bahalı məhsula çevirəcəkdir. Yuxarıda göstərilən hallar, Hekşer-Olin nəzəriyyəsinə görə, ticarət əlaqələrinin qurulmasından əvvəl mövcud olan qiymət fərqi izah edir. Nəticədə, istehsal amillərinin müqayisəli formada təmin edilməsi və onların istifadəsi üçün şərtlər Amerikanın buğda ixracını tələb edən əsas səbəb olaraq çıxış edir.

Müxtəlif iqtisadçılar qeyd olunan nəzəriyyəni müxtəlif növ testlərlə sınaqdan keçirmişlər. Hələ 1954-cü ildə amerikalı iqtisadçı V Leontiev tərəfindən nəşr olunmuş məqalədə, Hekşer-Olin nəzəriyyəsi o zaman kapitaleyönlü məhsul üzrə ixtisaslaşan ABŞ-ın ixrac və idxalı üzrə ümumi əmək və kapital xərclərinin hesablanması əsasında sınılanmışdır.[52,s.220-230] Ehtimal edilirdi ki, ABŞ kapital yönü mallarını ixrac edərək, intensiv əmək tələb edən məhsulları idxal etməklə beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak edir. Nəticə isə əksinə oldu və "Leontiev paradoksu" adlandırıldı. ABŞ-da kapital bolluğu bu ölkənin xarici ticarətinə təsir etmir, ABŞ idxalata nisbətən daha çox əmək tələb edən və daha az sərmayə tələb edən məhsulu ixrac etmişdir. V.Leontiev, müəyyən bir miqdarda kapitalla Amerika işçilərinin 1 illik dönmündə iş qüvvəsinin 3 illik xarici işçinin əmək əmsalına bərabər olmasını müəyyən etdi, yəni Amerika əməyinin böyük məhsuldarlığı amerikalı işçilərin yüksək səviyyədə olması ilə bağlıdır. Bu, "işçi qüvvəsinin

ixtisaslaşması" modelinin yaranması üçün əsas olmuşdur.

Bu modelə uyğun olaraq istehsalda üç amil deyil, dörd amil iştirak edir: ixtisaslı işçi, əmək, kapital və torpaq. Professional kadrların nisbətən çoxluğu və yüksək ixtisaslı işçi heyəti daha çox miqdarda ixtisaslı əmək tələb edən malların ixracına gətirib çıxarır, bacarıq tələb etməyən əmək əmsalının yüksək olması isə bacarıq tələb olunmayan malların ixracı üçün səbəb rolunu oynayır.

"Leontiev paradoksu"nu izah etmək üçün cəhdlər eyni zamanda "kapital" kateqoriyasında daha geniş anlayışa əsaslanan nəzəriyyələrin ortaya çıxmasına gətirib çıxardı. İnsan kapitalı, fiziki sərmayə, eləcə də bilik kapitalı kimi anlayışlar meydana gəlməyə başladı.

P.X.Lindert ölkələrin istehsal amilləri ilə nisbi təminatını xarici ticarət strukturu ilə müqayisə etməyi təklif edirdi. [53, s. 34] Hekşer-Olin nəzəriyyəsinin nəticələrinə əsaslansaq, onda istehsal amillərinin qeyri-bərabər paylanması xarici ticarətin strukturuna müvafiq təsir göstərməlidir. 1980-ci illərdə iqtisadi prosesləri əhatə edən təhlillər sözügedən nəzəriyyənin təsdiqini vermişdir. Misal üçün, Yaponiya, yüksək məhsuldarlıq səviyyəsini təmin etmək üçün lazım olan miqdarda müstəqil şəkildə istehsal edə bilməyəcəyi kənd təsərrüfatı, balıqçılıq, meşəçilik məhsullarının idxalından çox asılıdır. Yaponiyanın bu yöndə idxalını ödəmək üçün xarici ticarət əlaqələrində elm tutumlu, yüksək texnologiyalı məhsulların ixracı üstünlük təşkil edir. Hekşer-Olin nəzəriyyəsinə görə, bu vəziyyət ölkədə yüksək ixtisaslı kadrların həddən artıq olması ilə bağlıdır. Amerika Birləşmiş Ştatlarının isə təcrübəli işçi qüvvəsi və bir sıra təbii ehtiyatlarının mövcudluğuna görə müqayisəli üstünlüyü vardır. Bu, texnoloji cəhətdən qabaqcıl məhsulların, bir sıra xidmətlərin idxalının ixrac üzərində üstünlük təşkil etməsini təmin edir. Bundan əlavə, ABŞ patent və lisenziyaların satışı sahəsində, torpaqların və digər maliyyə xidmətlərinin, marketinq xidmətlərinin ixracında digər ölkələrdən əhəmiyyətli dərəcədə qabaqdadır. Torpaq amillərinin nisbətən çoxluğuna görə, ABŞ eyni zamanda kənd təsərrüfatı məhsullarının bəzi növlərinin istehsalında müqayisəli üstünlüyünü saxlayır.

Bununla belə digər sənayeləşmiş ölkələrdə müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi

eynisübutlarla müşahidə edilmir: Qərbi Avropa ölkələri Yaponiya ilə müqayisəli üstünlüklərə baxmayaraq, ixrac və idxalın daha balanslı nisbətini nümayiş etdirirlər, Kanada isə əsasən elm tutumlu mal və xidmətlər əvəzinə, xammal ixrac etməkdədir. Lindertin sözlərinə görə, sonuncu hal Hekşer-Olin konsepsiyasına uyğun gəlir və adambaşına düşən təbii ehtiyatların çoxluğu ilə izah olunur.[53,s.77-78]

Eyni zamanda, müasir iqtisadiyyat elmi də bu nəzəriyyənin məhdud imkanlarını sübut etməyə çalışır. Bunun əsas səbəbi mövcud iqtisadi praktika, beynəlxalq əmək bölgüsündə faktiki proseslər, dünya ticarətinin strukturunun formalaşması və sonrakı dəyişikliklərdir. Xüsusilə, Hekşer-Olin nəzəriyyəsi 1970-ci illərdə Almanıyanın və Böyük Britaniyanın yüksək ixtisaslaşmış kadr potensialının mövcudluğuna baxmayaraq texniki cəhətdən mürəkkəb məhsulların ticarətində üzləşdikləri çətinlikləri izah etməyə qadir deyildir. Həmçinin, eyni dövrdə Fransada yüksək texnologiyalı məhsulların ixracında çox əhəmiyyətli bir artım olarkən, bu sektorda işləyənlərin sayının yavaş artması da bu nəzəriyyə ilə heç cür izah edilə bilmir. Eyni zamanda aşağıdakı fikirlər də bu nəzəriyyə ilə sübuta yetirilməkdə çətinliklər yaradır:

- Yüksək inkişaf etmiş və daha az inkişaf etmiş ölkələrdə sənayedə və ticarətdə struktur dəyişikliklərin yaxınlaşması;
- Gəlirlərin bərabər səviyyədə olduğu ölkələr arasında ticarətin əhəmiyyətli və daim artan payı;
- Dünya ticarətində analogi istehsal olunan məhsulların qarşılıqlı mübadiləsinin yüksək və artan nisbəti.

Bu vəziyyət iqtisadiyyat elmini Hekşer-Olin nəzəriyyəsinin genişləndirilməsi və ya yenilənməsini vəzifəsi ilə qarşı-qarşıya qoymuşdur. Bu, bir tərəfdən, nəzəriyyəyə yeni elementlərin daxil edilməsinə, istehsalın amillərinin yeni tərifinə, digər tərəfdən isə beynəlxalq əmək bölgüsünün effektivliyi probleminə tamamilə yeni yanaşmaların yaranmasına gətirib çıxardı.

Birinci istiqamətin tərəfdarları, eyni zamanda V.Leontiev, bütün istehsal amillərinin yalnız sərmayə, torpaq və məhdud əmək növləri ilə məhdudlaşmasının mümkünsüzlüyünü vurğulayırdılar. [52,s.224] Əməyə münasibətdə istehsal

amilərinin müxtəlifliyi nəzərə alınır, yüksək səviyyədə idarəetmə və ya çox nadir bir ixtisas tələb olunduğu peşələr ortaya çıxır. Məsələn, Yaponiyanın avtomobil sənayesi ilə əlaqədar E.Toyotun xüsusi idarəetmə qabiliyyətləri nəticəsində Toyota firması sənayedə ən yüksək mövqeləri tutdu. Buna görə bilik, sahibkarlıq bacarığı, texnologiya istehsal amilləri kimi meydana çıxmağa başladı. Bu yanaşma Hekşer-Olin nəzəriyyəsinə yeni etibarlılıq xüsusiyyətlərini verir.

Başqa bir fikir cərəyanına görə, Hekşer-Olin nəzəriyyəsinin digər bir nəzəriyyəyə dəyişilməsinə ehtiyac var. Bu onunla əsaslandırılır ki, faktorların bir-birinə münasibəti beynəlxalq əmək bölgüsünü izah edə bilməz, belə ki, ölkələr ya əsas faktorların uyğun nisbəti ilə fərqlənir, ya da bu faktorların müxtəlif istiqamətlərdə istifadəsində mövcud fərqlər yoxdur. Eyni zamanda, müxtəlif istehsal sahələrində ixtisaslaşdıqda eyni istehsal amillərinə malik olan ölkələr beynəlxalq əmək bölgüsündən maksimum effekt əldə edirlər. Bu halda, istehsal vahidinə xərclərin azaldılması ilə xarakterizə edilən kütləvi istehsal effekti baş verir. Ümumdünya ticarətində perspektivli struktur dəyişikliklərinin formalaşması ilə müşayiət olunan istehsal miqyasının artmasının üstünlüyü aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxardır:

- Məhsulları xərclər və miqyas baxımından daha effektiv istehsal edən bir firma dünya bazarında dominant mövqe tutacaq, qiymətləri azaltmaqla bütün rəqiblərini yerli və dünya bazarlarından çıxaracaq;

- Dünya ticarətində əsas rol nəhəng beynəlxalq monopolist firmalara keçəcək, təbii ki, bu da istehsalın dərinləşməsi sistemində iştirak edən ölkələrin iqtisadiyyatına sonralar mənfi təsir göstərəcək;

- Ola bilsin ki, elə bir vəziyyət yarana bilər ki, beynəlxalq səviyyədə monopolizmaların mövcudluğu ucuz qiymətlər və real iqtisadi itkiləri olan iqtisadi əlaqələrin olmaması səbəbindən daxili bazar üçün əlverişli bir vəziyyət yarada bilər.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün effektivliyi və dünya ticarətinin strukturu müstəqillik, qarşılıqlı asılılıq və asılılıq anlayışlarını izah etməyə kömək edir. Böyük iqtisadi müstəqillik bəzi malların, xidmətlərin və texnologiyaların olmaması deməkdir, buna görə heç bir ölkə indi tam müstəqilliyə can atmır. Lakin əksər ölkələr beynəlxalq

əmək bölgüsü sisteminə daxil olmaq və öz xarici ticarət strukturunu yaratmaq üçün çalışırlar ki, bu da təklif və tələblərə münasibətdə xarici nəzarət təhlükəsini minimuma endirməyə kömək edir. Xarici iqtisadi aləmdə baş verən dəyişikliklərdən qorunma məhz qarşılıqlı ehtiyaclara əsaslanan ticarət əlaqələrinin inkişafı yolu ilə təmin edilə bilər. Ölkələrin ticarət tərəfdaşları kimi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələri (məsələn, Fransa və Almaniya) halında bir dövlətin bazarın tədarükü və ya ölçüsünü azaldacaqları halda digər tərəfin dərhal bu cür cavab verəcəyi ehtimalını azaldır. Xarici iqtisadi proseslərdən həddən çox asılılıq daxili iqtisadi proseslərdə dəyişikliklərə səbəb olur. Bu, bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələri istehsal və ticarət strukturunu dəyişdirməyə, xarici bazarlara daxil olmağa sövq edir. Lakin, bu ölkələr xarici mühitdən daha müstəqil olmağa çalışarlarsa, onlar qiymətlərin artımı və ya daxili tələbatın azalması riski ilə üzləşərlər.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi bütün nəzəriyyələrin daim yenilənməsini, genişlənməsi, yeni elementlərin daxil edilməsini tələb etməklə, elmi və texniki tərəqqinin obyektiv tendensiyaları və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ümumi humanizm tendensiyası ilə şərtlənir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün müasirləşdirilməsi sahəsində qərb araşdırmaları şərti olaraq iki əsas qrupa bölünə bilər:

- "Qarşılıqlı asılılıq" anlayışının müxtəlif versiyaları,
- Beynəlxalq əmək bölgüsünün müvafiq modelini yenidən qurma planları.

1970-ci illərin ortalarında qarşılıqlı asılılıq ideyası daha geniş yayılmışdır. Bu ideyanın yaradıcıları "yeni beynəlxalq əmək bölgüsü" nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdurlar. Bu fikirlər bir sıra sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin və beynəlxalq təşkilatların rəsmi doktrinaları kimi çıxış etmişdi.

"Qarşılıqlı asılılıq" anlayışının nümayəndələrindən biri olan Hollandiyalı iqtisadçı K. Novenhuze, öz ideyalarında bütün ölkələr üçün ortaq olan ətraf mühit məsələlərini həll edirdi. [57,s.74] Bura ətraf mühitin qeyri-sabitliyi, yerin məhdud və tükənməz təbii ehtiyatları aid edilir. Onun fikrincə, inkişaf etmiş ölkələr inkişaf etməkdə olan xammal təchizatçısı olan ölkələrdən, sonuncuların isə öz növbəsində sənayeləşmiş

olan ölkələrdən asılılığı var. K.Novenhuse qeyd edir ki, bu qarşılıqlı asılılıq eyni zamanda qarşılıqlı təzyiqlə də müşayiət edilir. Məhz beynəlxalq əmək bölgüsü bu vəziyyətdən irəli gələrək qurulmalıdır. Bu nəzəriyyə bir çox ölkələrdə əsaslı olaraq tənqid edilmişdir.

Başqa bir qərb iqtisadçı R. Kuper də qarşılıqlı asılılıq problemini müxtəlif aspektdən nəzərdən keçirir. Onun fikrincə, qarşılıqlı asılılıq dörd növdə ayrılır:

- Struktur asılılıq. Ölkələr bir-birinə o qədər açıqdır ki, bir ölkənin iqtisadiyyatında dəyişikliklər qaçılmaz şəkildə digərinə təsir edəcək;
- iqtisadi siyasət məqsədlərinin bir-birindən asılılığı;
- iqtisadi inkişafın xarici amillərinin qarşılıqlı olması;
- qarşılıqlı siyasi asılılıq.[57,s.74]

Bəzi şərtlərlə bu nəzəriyyə olduqca pozitiv xarakter daşıyır və dünya iqtisadiyyat sistemində ölkələrin bir-birindən asılılığının artırılması tendensiyalarını açıq şəkildə müəyyən edir. Qarşılıqlı asılılıq anlayışı olduqca ümumi xarakter daşıyır. Onlar digər iqtisadi nəzəriyyələr qrupunun, məsələn, mövcud beynəlxalq əmək bölgüsünün "modernləşdirilməsi" nəzəriyyələrinin başlanğıc nöqtəsi kimi çıxış edir. Beynəlxalq əmək bölgüsünün müasirləşdirilməsinin əsas ideyası inkişaf etməkdə olan ölkələrin proteksionizmdən (müdafiə siyasəti) imtina etməsi və xarici kapitalın iqtisadiyyata geniş cəlb edilməsi hesab edilir. Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr bunu - Şərqi Asiya və Latın Amerikasının "yeni sənaye ölkələri" "açıq qapı" siyasətinin həyata keçirilməsi, "iqtisadiyyatın açıqlılığı", çoxsaylı bircə müəssisələrin yaradılması, azad ticarət zonalarının təşkili və s. siyasətlərində göstərdilər. Eyni zamanda, bu ölkələr proteksionizm fikirlərini tamamilə rədd etməyərək zəruri hallarda bu siyasəti də nəzərdən keçirirlər.

"Yeni" və "modernləşdirilmiş" beynəlxalq əmək bölgüsünün ideyalarının əsas mənası inkişaf etməkdə olan ölkələrin yeni yönümünü təmin etməkdir. Bu ölkələr əmək tutumlu, maddi, standartlaşdırılmış məhsulların istehsalına və onların ixracatına əsasən sənayeləşmiş ölkələrin ehtiyaclarını ödəməyi qarşıya məqsəd qoyaraq inkişaf etməlidirlər. Öz növbəsində, sənayeləşmiş ölkələr öz maraqlarını yüksək ixtisaslı

işçilərin payı yüksək olan iqtisadiyyatın sektorlarına yönəltməli və elmi-texnoloji inkişafı dəstəkləməlidirlər.

Bu nəzəriyyə praktikada geniş tətbiq olunur. Beləliklə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xarici investisiyaların ümumi həcmində emal sənayesinə yönəldilmiş kapitalın payı artır. "Kirli" istehsalların bir hissəsi inkişaf etməkdə olan ölkələrə yönəldilir. İxtisaslaşma üç mərhələli sxemdə həyata keçirilir:

- "Yeni sənayeləşmiş ölkələr" əsasən nisbətən ixtisaslı işçi və müasir texnologiyalara xərc tələb edən mallar istehsal edir;
- İnkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatı fiziki əmək tələb edən məhsulların istehsalına, dünya bazarına xammal çıxarılmasına yönəldilmişdir. Ən az inkişaf etmiş ölkələr isə heç də bu sxemə düşmürlər;
- Sənaye ölkələri səylərini səmərəli, yüksək texnologiyalı məhsullara yönəldirlər.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün müasir konsepsiyalarının təhlili, onun modernləşdirilməsinə dair təklif olunan planlar və bu konsepsiyaların praktikada tətbiq olunması göstərir ki, dünya istehsalçı qüvvələrinin bu səviyyədə inkişafı, beynəlxalq ixtisaslaşma və əməkdaşlıq tendensiyaları sənayeləşmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası proseslərini daha da mürəkkəbləşdirmişdir.

II FƏSİL Qloballaşma şəraitində beynəlxalq əmək bölgüsünün dünya iqtisadi əlaqələrində rolu.

2.1 Beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafının sosial-iqtisadi əsasları və nəticələri

Beynəlxalq əmək bölgüsü ölkələr arasında malların, xidmətlərin, istehsal biliklərinin, elmi-texniki, kommersiya və digər əməkdaşlıq sahələrinin beynəlxalq mübadiləsi üçün obyektiv əsas kimi çıxış edir. Beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak dövlətlərin səmərəli iqtisadi qarşılıqlı əlaqəsi üçün ən vacib maddi şərtidir. Müasir beynəlxalq əmək bölgüsünün mahiyyəti elementlərin dialektik birliyində və istehsal prosesinin dünya miqyasında birləşdirilməsindən ibarətdir. İstehsal prosesi milli sərhədlərdən kənara çıxır, ayrı-ayrı ölkələrin və onların sahibkarlıq subyektlərinin müxtəlif növ əmək fəaliyyətlərində ixtisaslaşmasını, eləcə də öz məhsullarının mübadiləsini nəzərdə tutur.

Dünyanın bütün ölkələri üçün sosial-iqtisadi müxtəliflikdən asılı olmayaraq beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak üçün əsas səbəb iqtisadi fayda əldə etmək arzusudur. Məsələn, müasir şəraitdə dünyanın bütün ölkələrinin birgə səyləri ilə cəmiyyətin qlobal problemlərini həll etmək zərurəti beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak etmək üçün universal motiv hesab edilə bilər. Bu problemlərin çeşidi çox geniş ola bilər: ətraf mühitin qorunması, ərzaq probleminin planetar miqyasda həll edilməsindən kosmosun tədqiqinə qədər müxtəlif problemlərin həll edilməsini əhatə edə bilər.

Müxtəlif növ məhsulların istehsalında ölkə üçün üstünlük verən bir sıra amillər var və bu amillər də əməyin beynəlxalq bölgüsünün dərinləşməsinə kömək edir. Beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafı üçün amillər aşağıdakılardır [34.s.37-41]:

1. Təbii və coğrafi fərqlər, yəni ölkənin təbii və iqlim şəraiti, təbii ehtiyatlar, ərazinin ölçüsü, əhalinin sayı, iqtisadi və coğrafi vəziyyət. Məsələn, Kiprin əlverişli iqlim şəraiti turist və istirahət xidmətlərinin ixracında ixtisaslaşmağı nəzərdə tutur və Yaxın Şərqi böyük neft ehtiyatları bir sıra ərəb ölkələri tərəfindən bu strateji resursların ixracını müəyyən edir. Yaponiya ərazisinin kiçik olması 1970-ci ildən etibarən milli

və sonra qlobal miqyasda kompakt mal və texnologiyalar bazarına tələbatın səbəbi oldu. Çox dövlətlərdə həddindən artıq əhalinin olması istehsal sahələrinin (məsələn, montaj) ən çox əmək tələb edən mərhələlərinin bu ölkələrin müəssisələrinə köçürülməsinə birbaşa təsir göstərir və bu, inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən əmək haqqının aşağı səviyyəsi ilə əlaqədar istehsal xərclərində əhəmiyyətli qənaətə nail olmağa imkan verir. İtaliyanın iqtisadi və coğrafi mövqeyi, bu ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin inkişafına təsir göstərmiş və XV əsrin əvvəllərində bank tarixində ilk olaraq beynəlxalq əməliyyatların həyata keçirilməsinə kömək etmişdir.

2. Sosial-iqtisadi şərait - istehsal ənənələrinin və ənənəvi xarici əlaqələrin tarixi inkişafın xüsusiyyətləri; iqtisadi, elmi və texnoloji inkişafın əldə olunmuş səviyyəsi; milli istehsalın sosial növü və təşkili mexanizmi; xarici iqtisadi əlaqələrin təşkilinin sosial təbiəti.

XX əsrdə beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsinə təsir göstərən sosial-iqtisadi hadisələr arasında aşağıdakı amillər nəzərdən keçirilə bilər:

1. İdarəetmə növü və ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin xarakteri, milli iqtisadiyyatın fəaliyyətinin və açıqlığının bazar prinsipləri ölkənin əmək bölgüsündə iştirak etmək dərəcəsini artırır. Belə ki, dünya iqtisadiyyatının müharibədən sonrakı onilliklərdəki aparıcı tendensiyalarından biri bir çox ölkələrin qapalı milli iqtisadiyyatdan açıq bazar iqtisadiyyatına keçməsi və xarici bazara olan münasibətin dəyişməsi idi. Daha sonra Amerika Birləşmiş Ştatları "azad ticarət", "iqtisadiyyatın açıqlığı", ilk növbədə, digər ölkələrə beynəlxalq bazarda davranış qaydalarını tətbiq etmək üçün tezislər çıxardı. Bu "ticarət azadlığı" və "iqtisadiyyatın açıqlığı" daha az inkişaf etmiş ölkələrə qarşı Amerika korporasiyalarının qeyri-müəyyən genişlənməsinə olan tələbatın bir vasitəsi kimi çıxış etmişdir. Lakin, sosial-iqtisadi vəziyyətin dəyişməsi olaraq açıq iqtisadiyyat birtərəfli, egoist maraqların yönümünü itirir və dünya iqtisadi əlaqələrinin beynəlmilləşməsinin (qloballaşmasının) obyektiv bir mənasını qazanır.

Dünya iqtisadiyyatının normal işləməsi üçün (vahid bazar məkanı olaraq) ABŞ iqtisadçıları J. Nasbit və P. Eberdin belə hesab edirlər ki, hər bir ölkənin daxilində ticarət əlaqələrinin xüsusiyyətləri eyni olan ölkələr arasında tam ticarət azadlığına

nail olmaq lazımdır [34.s.41]. Ölkələrin daha açıq iqtisadiyyata keçməsi transmilli şirkətlərin fəaliyyəti ilə daha da sürətləndi. Müxtəlif ölkələrdə çoxsaylı filial və törəmə müəssisələr yaradaraq yeni bazarlara sahib olmaq istəyən şirkətlər beynəlxalq səviyyədə global bazarda maraqlarını həyata keçirmək üçün maneələri kənarlaşdırmış oldular.

XX əsrin ikinci yarısında nəqliyyat əlaqələrində nəzərəcarpacaq irəliləyiş, informasiya kommunikasiya vasitələri də milli iqtisadiyyatların açıqlığını təbliğ etməkdə, əhalinin mobilliyini artırmaqda böyük stimullaşdırıcı rol oynamışdır. Tədricən, addım-addım ticarət və iqtisadi, monetar və maliyyə maneələri aradan qaldırıldı və bu maneələrə görə ölkələr uzun müddət bir-birindən təcrid olunmuş vəziyyətdə idi. Beynəlxalq mübadilənin liberallaşdırılması milli iqtisadiyyatların xarici şəraitə və təsirlərə uyğunlaşmasına kömək etdi, ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsünə daha çox cəlb olunmasına kömək etdi.

1960-cı illərdən sonra iqtisadiyyatda açıqlıq prosesi bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrə yayılmağa başlamışdır. 1980-ci illərin əvvəlindən isə Çin açıq iqtisadiyyat siyasətinə sadıq olduğunu elan etdi.

"Açıq iqtisadiyyat" anlayışı məhsulların ticarəti, istehsal amillərinin, məlumatların, milli valyutaların mübadiləsinin azadlığı da daxil olmaqla, "ticarət azadlığı" tezisindən daha geniş anlayışdır.

Açıq iqtisadiyyatın üstünlükləri aşağıdakılardır:

- istehsalın ixtisaslaşması və əməkdaşlığının dərinləşməsi;
- səmərəlilik dərəcəsinə görə resursların rəşional yerləşdirilməsi;
- beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemi vasitəsilə dünya təcrübəsinin yayılması;
- dünya bazarında rəqabət aparan yerli istehsalçılar arasında rəqabətin artması.

Açıq iqtisadiyyatın göstəriciləri arasında xarici ticarət kvotası daha əhəmiyyətliədir. 50-60-cı illərdə açıq iqtisadiyyata malik ölkələrin xarici ticarət kvotasının dəyəri 10% -dən artıq idisə 90-cı illərin sonuna qədər bu meyar əhəmiyyətli dərəcədə artıb: yüksək dərəcədə açıqlığı olan ölkələrin xarici ticarət kotası 45% -dən çoxdur. Bu göstərici 27% -dən az olan ölkələrdə isə açıqlıq dərəcəsi

aşağı hesab edilir [63]. İqtisadiyyatın açıqlığı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişaf səviyyəsinə təsir edən amillər ölkənin daxili bazarının həcmi və iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə, beynəlxalq istehsalatda iştirak, beynəlxalq maliyyə bazarında fəaliyyət ilə bağlıdır. Bəzi iqtisadçılar aşağıdakı nümunəni təsvir edirlər: iqtisadiyyatın strukturunda daha əsas sənayenin ağırlığı (enerji, metallurgiya, mədənçilik və s.) ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakını aşağı salır və ölkə daha az açıq iqtisadiyyat nümunəsi göstərir.

2. Beynəlxalq əmək bölgüsünə təsir göstərən transmilli korporasiyaların iqtisadi cəhətdən genişlənməsi. Bu istiqamətdə aşağıdakı tendensiyalar baş verir:

a) dünyada istehsal və istehsal potensialının coğrafi olaraq bölüşdürülməsi.

Son illərdə sənayenin inkişaf templərin səviyyəsi aşağı düşdüynə baxmayaraq olduqca yüksək səviyyədə qalmaqdadır: 1950-ci ildən etibarən dünya sənaye istehsalatı təxminən 6 dəfə artıb. Elmi və texnoloji inqilab dövründə sənayenin strukturunda da əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir: hasilat sahələrinin payı azalaraq istehsal sahələrinin payı artır, maşınqayırma və kimya sənayesinin inkişafı ilə istehsalatda elm tələb edən yüksək texnologiyalı sənayenin payı artmaqdadır. Dünya sənayesinin coğrafiyasında da dəyişikliklər də baş vermişdir. Bu dəyişikliklər əsasən Şimal və Cənub ölkələri arasında dəyişən əlaqələrlə bağlıdır. Ümumdünya sənaye istehsalında inkişaf etməkdə olan ölkələrin payı 1950-ci ildə 5% -dən, 1990-cı ilin ortalarına 15-17% -ə qədər artıb [63]. Buna baxmayaraq, aparıcı mövqelər iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə aiddir. 1950-ci illərin əvvəllərindən etibarən dünyada sənaye istehsalı ilə bağlı regional səviyyədə əhəmiyyətli olaraq ərazi yerdəyişməsi baş vermişdir. Dünyanın sənaye qüvvələrinin yeni bir yerləşməsi baş vermişdir. Dünya istehsalının qlobal səviyyədə dekonstrasiyası (kənarlaşma) prosesləri üstünlük təşkil etməyə başladı. İstehsalın təmərküzləşməsi səviyyəsi (istehsal sahələrinin ağırlığına görə: əvvəlcə 3-lük, sonra 5-lik və 10-luğa daxil olan ölkələr) demək olar ki, bütün sənaye sahələrində azalmağa başladı. Xüsusilə yanacaq sənayesində, qara və əlvan metallurgiya sahələrinin yerləşməsi ilə bağlı dəyişikliklər baş verdi. Lakin, 2000-ci illərin əvvəllərində Çinin sürətli inkişafı səbəbindən aparıcı

ölkələrdə dünya sənaye istehsalının konsentrasiyası yenidən artmağa başladı. (Cədvəl 2.1)

Cədvəl 2.1

Lider ölkələr qrupunun ümumdünya istehsalında payı [63]

1950—2005 illər üzrə, %

Məhsul	İlk 3 ölkə			İlk 5 ölkə			İlk 10 ölkə		
	1950	2000	2005	1950	2000	2005	1950	2000	2005
Hasilat sənayesi									
Neft	74	31	34	85	41	43	94	62	62
Təbii qaz	96	52	47	97	60	54	99	72	68
Dəmir filizi	67	55	60	78	70	76	87	89	91
Boks	59	61	56	76	77	75	94	94	96
Mis	59	53	52	77	64	64	91	82	82
Fosforit	75	66	62	88	77	75	97	91	90
Emal sənayesi									
Çuqun	63	44	54	78	56	64	91	75	82
Polad	69	40	49	81	52	59	90	70	75
Alüminium oksid	81	51	47	90	66	61	99	84	78
Alüminium	81	40	44	88	58	58	97	75	74
Mis	62	41	38	78	55	49	93	74	68
Bütün növ avtomobillər	88	55	43	95	67	57	100	81	77
Minik avtomobilləri	92	46	41	98	55	60	100	83	63
Gəmiqayırma	57	67	66	71	75	75	91	89	85
Azot gübrəsi	44	52	49	59	61	60	83	71	71
Fosfor gübrəsi	52	56	57	64	68	69	83	78	80
Kimyəvi lif	59	44	54	73	59	66	90	79	79

Sintetik kauçuk	93	44	49	100	59	66	100	82	85
Sement	46	45	55	59	53	61	73	65	70
Kağız və karton	65	48	47	73	60	58	87	76	74

Çin dünyada sement istehsalında (dünya üzrə 45% -dən çoxu), kimyəvi liflərin (dünya istehsalının təxminən 40% -i), alüminiumun (təxminən 25%), azot gübrələrinin (təxminən 30%), poladın (30%) və daha çox istehlak mallarının (ayaqqabı, toxuculuq, trikotaj və s.) və məişət texnikası istehsalında lider ölkəyə çevrilmişdir. Misli görünməmiş dərəcədə Çin müxtəlif növ kimyəvi məhsulların istehsalını artırır. Ölkə ABŞ, Yaponiya və Almaniyadan sonra ən böyük kimya istehsalçısı ölkələri siyahısında yer alır. 1999-cu ildə Çin bu sahələr üzrə dördüncü yeri tutaraq Fransanı geridə qoymuşdur.

Cədvəl 2.2

Minik avtomobilinin istehsalı sahəsində lider ölkələr [63]

1950—2005 illər, min ədəd.

Sıra	Ölkə	1950	Ölkə	1990	Ölkə	2005
1	ABŞ	6 666	ABŞ	6 550	Yaponiya	9 016
2	Böyük Britaniya	523	Almaniya	3 528	Almaniya	5 350
3	Kanada	284	Yaponiya	3 179	ABŞ	4 321
4	Fransa	257	Fransa	2 458	Cənubi Koreya	3 357
5	AFR	216	İtaliya	1 720	Fransa	3 113
6	İtaliya	100	Böyük Britaniya	1 641	Çin	3 078
7	SSRİ	65	Kanada	940	İspaniya	2 098
8	Çexoslovakiya	10	Belçika	734	Braziliya	2 009
9	İsveç	9	İspaniya	450	Böyük Britaniya	1 596
10	Yaponiya	2	SSRİ	344	Kanada	1 356
	Cəmi	8 132	Cəmi	23 809	Cəmi	46 009

10 aparıcı ölkənin istehsalda payı %						
		100		86		77
5 aparıcı ölkənin istehsalda payı, %						
		98		69		55
3 aparıcı ölkənin istehsalda payı, %						
		92		55		41

Cədvəl 2.3

Ayrı-ayrı istehsal sahələri üzrə müxtəlif regionların payının dinamikası [63]

1950—2005 гг., %

Region	Polad		Mineral gübrələr		Kimyəvi lif		Minik avtomobilləri	
	1950	2006	1950	2005	1950	2005	1950	2005
Qərbi Avropa	31,9	16,5	52,5	12,7	47,1	10,4	13,7	37,0
SSRİ/MDB	14,4	9,7	8,0	13,1	1,5	1,0	0,8	3,0
Şimali Amerika	48,1	10,7	28,5	21,3	41,2	11,5	85,5	14,2
Mərkəzi və Cənubi Amerika	0,5	3,8	1,6	2,9	1,9	2,9	–	4,4
Şərqi Asiya	4,1	57,1	5,5	45,3	8,3	73,2	–	39,8
Afrika	0,4	1,5	0,7	3,8	–	0,9	–	0,8
Avstraliya və Okeaniya	0,5	0,7	3,2	1,0	–	0,1	–	0,8
Dünya	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Bir çox sənaye sahələrində liderlərin tam və ya qismən dəyişməsi baş vermişdir. İndi əsas istehsal sahələrində iqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf etmiş dövlətləri

üstələyən bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr, əsasən Asiya ölkələri güclü mövqelərə malikdir. Kimya sənayesində (əsasən kimya və polimer materialları istehsalı), tikinti sənayesində, maşınqayırma (televiziya və radio avadanlıqları, ev elektrik texnikası, kompüter avadanlığı istehsalı) yüngül sənayedə, yeyinti sənayesində (ət məhsulları, şəkər, heyvan yağı və s.) Asiya ölkələrinin üstünlüyü qərarlaşmaqdadır.

1950-ci illərdə avtomobil, məişət texnikası, plastik, kimyəvi lif və sintetik kauçuk, alüminium demək olar ki ilk on inkişaf etmiş ölkələrdə istehsal edilmişdir. Hal-hazırda vəziyyət dəyişmiş və avtomobil sənayesinin nümunəsində bu aydın görünür (Cədvəl 2.2).

Demək olar ki, bütün sənaye sahələri üzrə Asiya regionunun istehsal gücü ilə bağlı dəyişiklik baş vermişdir. Məsələn, 1950-ci ildən 2005-ci ilədək dünya istehsalında Asiya ölkələrinin payı koks istehsalında 3% -dən 60% -ə qədər artmış; polad əriməsində 4% -dən 57% -ə qədər; avtomobil istehsalında demək olar sıfırdan 40% -ə qədər; sement istehsalında 8% -dən 70% -ə qədər; azot gübrələrinin istehsalında 9% -dən 55% -ə qədər; sintetik kauçuk istehsalında praktiki olaraq sıfırdan 40% -ə qədər; kimyəvi liflərin sərbəst buraxılışında 8% -dən 70% -ə qədər artım olmuşdur (Cədvəl 2.3)

Eyni zamanda, Şimali Amerikalı ölkələri və Qərbi Avropa, eləcə də 1990-cı illərin əvvəlindən SSRİ respublikalarının dünya sənaye istehsalında payı azalmışdır. Təhlil edilən 50 illik dövrdə dünya sənayesində hökm sürən qüvvələrin yenidən qruplaşması olmuş, Asiya regionu irəliyə çıxmışdır. Eyni zamanda bu bölgənin payı yalnız 20-ci əsrin son on ilində demək olar ki, ikiqat artmışdır (1990-cı illərdə global göstəricinin təxminən 14% -ni təşkil edirdi, indi isə 30% -dən çoxdur).

Asiya regionunun bir çox sənaye məhsulunun istehsalında əhəmiyyətinin artması Qərbi Avropa və Şimali Amerikadan istehsal sahələrinin qismən bu regiona ötürülməsi ilə bağlıdır. Yaponiyanın məhsullarının artan rəqabət qabiliyyəti xüsusilə yüksək texnologiyalı sənaye sahələrində də "Asiya payı" nın artmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. 60-cı illərin əvvəllərindən etibarən neft sənayesində lider mövqeləri olan Yaxın və Orta Şərq ölkələri - başqa bir mühüm Asiya oyunçusu

meydana çıxmışdır. Eyni zamanda, bu dövrdə Asiyanın yeni sənayeləşmiş ölkələri istehsal potensialını qurmağa başladılar və 1980-ci illərdə Asiyada "ikinci dalğa" yeni sənayeləşmiş ölkələr qrupu meydan gəldi və bu ölkələrə istehsal sahələri Yaponiyadan köçülmüşdür. Həmin dövrdə Hindistan iqtisadiyyatın bütün sahələrində nailiyyətlər əldə etməyə başladı.

20-ci əsrin ikinci yarısında dünya sənayesində hakim olan üç bölgə - Şimali Amerikanın, Qərbi Avropa və Asiya - məhsulların, kapitalın, texnologiyanın və istehsal potensialının yaradılması və paylanması lider regionlara çevrildi. Bir qütblü (ABŞ-da mərkəzlənmiş) dünya üç qütblü dünyaya çevrildi.

b) dünya ticarətində ticarət axınının formalaşması.

Müasir beynəlxalq ticarət çox yüksək sürətlə inkişaf edir. Beynəlxalq ticarətin inkişafında əsas tendensiyalar aşağıdakılardır [34.s.120-124]:

- Maddi istehsal sahələrinə və ümumilikdə bütün dünya iqtisadiyyatına nisbətən ticarətin əsaslı inkişafı baş verməkdədir. Bəzi hesablamalara görə, 20-ci əsrin 50-90-cı illərində dünya ÜDM-i təxminən 5 dəfə artıb, əmtəə ixracı isə 11 dəfədən az olmamışdır. Buna görə də əgər 2000-ci ildə dünya ÜDM-si 30 trilyon dollar səviyyəsində idisə, beynəlxalq ticarət, ixracat-idxalatın həcmi 12 trilyon ABŞ dolları idi.

- Beynəlxalq ticarət strukturunda emal edilmiş məhsulların payı 75% -ə qədər, o cümlədən maşınqayırma məhsullarının payı 40% -dən çoxdur. Yalnız 14% -ni yanacaq və digər xammallar təşkil edir, kənd təsərrüfatı məhsullarının payı təxminən 9% -dir, geyim və toxuculuq məhsullarının payı isə 3% təşkil edir.

3. Beynəlxalq ticarət axınlarının coğrafi istiqamətdə dəyişiklikləri. Bu istiqamətdə inkişaf etmiş ölkələrin və Çinin rolunun artması müşahidə olunur. Bununla yanaşı, inkişaf etməkdə olan ölkələr (əsasən müəyyən ixrac istiqaməti olan yeni sənaye ölkələri) bu sahədə öz təsirlərini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirməyə nail olmuşdur. 1950-ci ildə onlar dünya ticarət dövriyyəsinin yalnız 16% -ni, 2000-ci illərdə isə 47% -ni təşkil edirdilər.

XX əsrin ikinci yarısından etibarən xarici ticarətin qeyri-bərabər dinamikası

ortaya çıxmışdır. 1960-cı illərdə Qərbi Avropa beynəlxalq ticarətin əsas mərkəzi idi. Onun ixracı ABŞ-ın ixracından təxminən 4 dəfə çox idi. 1980-ci illərin sonuna qədər Yaponiya bu sahədə rəqabət qabiliyyətli lider oldu. Eyni dövrdə, Asiyanın "yeni sənaye ölkələri" - Sinqapur, Honq- Konq, Tayvan bu ölkələrlə ticarət əlaqələrini daha da genişləndirdi. Ancaq 1990-cı illərin ortalarına qədər ABŞ rəqabətqabiliyyəti baxımından dünyada lider mövqeyini tuturdu. 2007-ci ildə DTT-nın məlumatlarına görə dünyada mal və xidmətlərin ixracı 16 trilyon dollar təşkil etmişdir. Burada məhsul qrupunun payı 80%, xidmətlərin payı isə 20% təşkil etmişdir.

4. Xarici ticarətin inkişafında ən vacib istiqamət transmilli şirkətlər çərçivəsində daxili ticarətdir. Bəzi məlumatlara görə, şirkət daxilində beynəlxalq təchizat bütün dünya ticarətinin 70% -ni, lisenziyaların və patentlərin satışının 80-90% -ni təşkil edir. Transmilli şirkətlər dünya iqtisadiyyatında ən vacib element olduğundan dünya ticarəti eyni zamanda bu şirkətlər daxilində bir ticarətdir. Belə ki, bu şirkətlər bütün dünyanı şəbəkə halında birləşdirir.

5. Xidmətlərin ticarəti daha da genişlənir. Məsafədən təhsil, turizm, xarici bank və ya restoranın digər ölkələrdə fəaliyyəti, xaricdə xidmət göstərən fərdlərin, məsələn, həkimlərin və ya müəllimlərin hərəkəti bu ticarət növünü daha da genişləndirir.

- regional iqtisadi inteqrasiya proseslərinin inkişafı üzv ölkələr arasında beynəlxalq ixtisas və əməkdaşlığı daha da dərinləşdirir.

İqtisadi inteqrasiyanın inkişafı bir neçə növ və formada əks olunur. İqtisadi inteqrasiyanın iki növü vardır: dövlətlərarası iqtisadi inteqrasiya və mikro səviyyədə inteqrasiya və ya özəl xarici investisiyaların idarə olunması ilə inteqrasiya.

Dövlətlərarası inteqrasiya birlikləri öz əksini tapır: qarşılıqlı ticarətdə maneələrin aradan qaldırılmasına yönəlmiş azad ticarət zonaları şəklində; daxili bazarın üçüncü ölkələrin rəqabətinə qarşı gömrük və vergi mühafizəsi tədbirlərini nəzərdə tutan gömrük ittifaqları şəklində. Bundan əlavə, inteqrasiya prosesi malların, xidmətlərin və kapitalların hərəkət azadlığı ilə ticarətin hüquqi və iqtisadi-texniki şərtlərinin birləşdirilməsi və nəhayət, pul-iqtisadi birliyin formalaşması ilə inkişaf

edir. Vahid bazar vahid mübadilə sahəsini tənzimləyirsə, iqtisadi birləşmənin yaradılması iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrinin fəaliyyətinin birləşdirilməsini, üzv ölkələrin iqtisadi siyasətinin koordinasiyasını və vahid qanunvericiliyin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu, hər bir dövlət üçün məcburi qərarlar qəbul edə bilən submilli orqanların formalaşmasını və milli hökumətlərin müvafiq funksiyalardan imtina etməsini nəzərdə tutur.

Dünya iqtisadiyyatında regional integrasiya qruplarının formalaşması prosesi güclənmişdir. 1990-cı illərin sonunda 30-dan çox integrasiya birləşməsi mövcud idi, halbuki 70-ci illərin sonunda onların sayı 20-yə yaxın idi [44.s.16]. Onların əksəriyyəti inkişafın aşağı mərhələlərində idilər- ya milli iqtisadi siyasəti uyğunlaşdırmaq və ya birləşdirmək üçün heç bir öhdəlik daxil olmayan imtiyazlı ticarət sazişləri və ya azad ticarət zonaları idi. Integrasiya prosesləri, əsasən, daxili bazarda öz mövqeyinə görə hakim olan kapital qruplarının narahatlığına səbəb olaraq, iqtisadi və siyasi suverenlik məhdudiyyətinin mümkün hədlərini saxlamağa çalışan ölkələrin kəskin ziddiyyətlərinə səbəb olur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə integrasiya prosesləri Qərbi Avropa (Avropa Birliyi) və Şimali Amerikada (Şimali Amerika Azad Ticarət Birliyi - NAFTA) çox inkişaf etmişdir. Hökumətlərarası iqtisadi birləşmənin yaradılması yolunda ən çox irəliləmiş Aİ-də integrasiya proseslərinin inkişafı makroiqtisadi sahəni və yenidənqurma mexanizmlərini əhatə etməkdədir.

Şimali Amerikada integrasiya prosesləri Qərbi Avropa modelindən fərqlənir. Burada mikro səviyyədə regional kompleksin yaradılması və inkişafı, eləcə də xarici sərmayələr tərəfindən həyata keçirilən integrasiya üçün şərait artıq uzun müddətdir yaradılmışdır. ABŞ-Kanada sərhədləri əmək qüvvəsinin və valyutaların sərhədsiz mübadiləsi üzrə azad bir zonaya çevrilmişdir. Belə bir zona aydındır ki, müqavilələr və hüquqi prosedurlar olmadan həll edilə bilməzdi. Qarşılıqlı ticarətin gömrük tənzimlənməsi azad ticarət zonasından fərqli olmasına baxmayaraq, regionda əmək bölgüsü üçün geniş bir çərçivə yaratmışdır. Yalnız 1988-ci ildə ABŞ və Kanada arasında azad ticarət zonasının formalaşdırılması ilə bağlı razılıq əldə olundu. 1992-ci

ildə isə Birləşmiş Ştatlar, Kanada və Meksika Şimali Amerikada azad ticarət zonasının yaradılmasına dair müqavilə imzaladılar. Bu, 15 il ərzində yalnız üç ölkə arasında mal və kapital hərəkətinin tətbiq olunmasını nəzərdə tutur. Lakin bölgədəki integrasiya kompleksinin inkişafı daha güclü bir tərəfin maraqlarına cavab verən istiqamətdədir – ABŞ transmilli şirkətlərinin kapitalı qonşu ölkələrin bir sıra sektorlarında lider mövqedədir. Kanada ixracatının 75-80% -i ABŞ-a göndərilir. ABŞ üçün Kanada bazarları da ən böyük bazar rolunu oynayır. ABŞ ixracatının təxminən 25% -i Kanadaya yönəlmişdir ki, bu da ABŞ-ın ÜDM-nin 1% -dən çoxunu, Kanada ÜDM-nin isə 15% -ni təşkil edir. Meksikanın ixracatının 85% -dən çoxu ABŞ-a yönəlmişdir və bu göstərici üzrə ABŞ-ın ixracatının yalnız 7% -i Meksika ilə bağlıdır [52.s.220]. Kanada-Amerika və Meksika-Amerika ticarətinin əhəmiyyətli bir hissəsi Amerika transmilli şirkətlərinin filiallarının təchizatına yönəlmişdir.

İqtisadi integrasiya prosesinin xüsusiyyətlərindən biri də xarici iqtisadi koordinasiyanın olmamasıdır. Şimali Amerika ölkələri arasındakı iqtisadi əlaqələrin praktikasında bir neçə ikitərəfli razılaşmalar var idi və Avropa Birliyi orqanlarında olduğu kimi ortaq tənzimləmə qurumları yox idi. Regional iqtisadi kompleksin inkişafında başlayan "institusional" zəiflik iqtisadi integrasiyanın təkmil olmaması anlamına gəlmir. Bu, Kanada və Meksikanın istehsal prosesində böyük rol oynayan Amerika transmilli şirkətlərinin iqtisadi fəaliyyəti ilə həyata keçirilir.

Asiya, Afrika və Latin Amerikasının ölkələrinin də iqtisadi yaxınlaşma prosesləri müşahidə edilməkdədir və təxminən bu regionlar üzrə 20-dən çox regional qrup var. Onların əməkdaşlıq formaları və sahələri müxtəlifdir və lakin heç də bütün qrupların integrativ bir xarakteri yoxdur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin müxtəlif bölgələrində iqtisadi yaxınlaşmanın mahiyyətində hakim dairələrin iqtisadi geriliyi aradan qaldırmaq üçün səylərin birləşdirilməsi dayanır. Dünya iqtisadiyyatının bu alt sistemində iqtisadi qruplar arasında tariflərin aradan qaldırılması təsərrüfatların inkişafı istiqaməti kimi götürülmüşdür.

2.2 Beynəlxalq əmək bölgüsünün formaları: Beynəlxalq ixtisaslaşma və Beynəlxalq kooperasiyalaşma

Beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafının əsas istiqaməti beynəlxalq ixtisaslaşmanın və istehsalın əməkdaşlığının genişləndirilməsidir. İstehsalın beynəlxalq kooperasiyalaşması və beynəlxalq ixtisaslaşma beynəlxalq əmək bölgüsünün mahiyyətini ifadə etdiyindən onun əsas formaları hesab olunur.

Hər hansı bir ölkənin ixtisaslaşması aydındır ki, konkret malların (xammal, qida, avadanlıq, elmi nailiyyət, informasiya proqramları, patent və lisenziyalar, detallar və komponentlər) və xidmətlərin (turizm, dəniz nəqliyyatı, bank əməliyyatları, mühəndislik xidmətləri və s.) milli və beynəlxalq faktorlarla vəhdəti ilə müəyyən edilir. Ancaq müəyyən bir tarixi və iqtisadi zərurətdən irəli gələrək bu faktorlar zamanla xeyli dəyişə bilər.

İxtisaslaşma bir qayda olaraq üç növ üzrə həyata keçirilir [57.s.42]:

- hazır məhsulların istehsalı üçün;
- hissələrin və qurğuların istehsalı üçün;
- texnoloji ixtisaslaşma.

Müəyyən bir məhsulun istehsalında qismən işin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutan hissələrin və qurğuların istehsalında ixtisaslaşma daha çox tranmilli şirkətlərin filialları arasında mövcud olur. Lakin qeyd olunan 3 növ arasında hazır məhsulların istehsalında ixtisaslaşma bütün ölkələr arasında ən çox yayılmış növ hesab edilir. Bu cür ixtisaslaşma nəticəsində ölkələr müəyyən bir məhsul istehsalına və ya sənaye sahəsindəki ixtisaslaşma ilə müəyyən nomenklaturanın bir və ya bir neçə növlərinin istehsalına yönələrək ortaq ölkələrin xeyrinə başqa növləri istehsal etməkdən imtina edirlər.

Qeyd olunan ixtisaslaşma növünün ən yüksək dərəcəsi istehsal proseslərinin tam olaraq avtomatlaşdırılmasını təmin edən avadanlıq və maşın sistemləri istehsalında ixtisaslaşmadır. Burada beynəlxalq ixtisaslaşma obyektı fərdi maşınlar və ya avadanlıq növləri deyil, bütün bir kompleksin tam qurulması üçün nəzərdə tutulmuş avadanlıq çeşidləri çıxış edir. Bir çox sənayeləşmiş ölkələr artıq çoxdan xarici

avadanlıqların ixracı və sənaye müəssisələrini "sıfırdan qurma" qabiliyyətini sübuta yetirmişlər. İstehsalın ixtisaslaşması istər ölkə daxilində, istərsə də beynəlxalq səviyyədə olsun kooperasiyalaşma olmadan mümkün deyildir.

Hissələrin və qurğular istehsalında ixtisaslaşma yalnız əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilə bilər. Bu prosesi şərti olaraq hissələr üzrə ixtisaslaşma adlandırmaq olar və bu hazır məhsullar üzrə ixtisaslaşmadan tam olaraq fərqlənir. Bu cür ixtisaslaşma ilə bir neçə müəssisə fərdi hissələri, birləşmələri, aqreqatları istehsal edir və sonra bu hissələri yığan və sonra hazır məhsulu istehsal edən şirkətə tədarük edir. Texnoloji əməliyyatlar üzrə ixtisaslaşmaya gəldikdə isə, yuxarıda sadalanan növlərdən fərqli olaraq bu proses müəyyən bir məhsulun istehsalında müəyyən əməliyyatları həyata keçirmək üçün ölkələrin səylərini birləşdirir.

Müəyyən bir ölkənin beynəlxalq səviyyədə ixtisaslaşmada iştirakının dərinliyi tərəfdaş ölkələrdə məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi ilə müəyyənləşdirilir. Məsələn, bir ölkədə avadanlığın tam olaraq istehsalı üçün istehsal imkanları yoxdursa, bu növ bitmiş məhsulun ixracına qatılmayacaqdır. Ölkənin iqtisadiyyatının mövcud strukturu onun texnoloji ixtisaslaşmalarda iştirak etməsini tələb etmirsə, yarımfabrikat məhsullarını başqa bir ölkəyə göndərməyəcəkdir. Yalnız nəzərdən keçirilmiş ixtisas növlərinin hər biri istehsalın konsentrasiyası, beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak edən ölkələrin müəssisələrinin genişləndirilməsi ilə müəyyən olunduqda, mühüm iqtisadi təsir əldə etmək mümkündür. Amma son vəziyyət kooperativləmənin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

İstehsalın beynəlxalq ixtisaslaşması ilə dünya miqyasında eyni tipli istehsalın konsentrasiyasının artması milli istehsalların fərqləndirilməsi prosesi əsasında baş verir və milli iqtisadiyyatların bir-birinə olan bağlılığı daxili ehtiyacları üstələyən istehsal sənayesinin ayrı-ayrı sektorlarının inkişafı ilə güclənir. Məsələn, Yaponiya avtomobil, gəmi, elektronika, saatlar istehsalında ixtisaslaşmışdır; Namibiya - uran və almazların çıxarılması; Zambiya mis filizinin ixracı; Kolumbiya ən böyük qəhvə istehsalçılarından biridir. Müəyyən bir qrup mal istehsalında ixtisaslaşan xüsusi ölkələr digər qruplar üzrə ixtisaslaşan digər ölkələrlə mübadilə yolu ilə beynəlxalq

bazarda zəruri məhsullar əldə edirlər.

İstehsalın ixtisaslaşmasının inkişafı texnoloji inkişafın nəticəsidir. Elmi-texniki tərəqqinin hazırkı mərhələsində ixtisaslaşmanın qarşılıqlı təsiri və texnologiyaların inkişafı daha da artır. Beynəlxalq əmək bölgüsünün strukturunda ən aktiv rol əmək vahidlərinə məxsusdur. Kompleks mexanizasiyanın və istehsalın avtomatlaşdırılmasının inkişafı, kompüterlərin, mikroprosessor avadanlığının və robotların, eləcə də çevik avtomatlaşdırılmış istehsal sistemlərinin tətbiqi ilk növbədə, sahəvi və texnoloji beynəlxalq ixtisaslaşmanın dərinləşməsinə müəyyənləşdirir.

İstehsalın beynəlxalq ixtisaslaşması iki sahə üzrə inkişaf edir: sənaye və ərazi üzrə. Öz növbəsində sənaye istiqaməti sahələrarası, sahə daxili və fərdi müəssisələrin ixtisaslaşmasına ayrılır. Ərazi baxımından ixtisaslaşma ayrı-ayrı ölkələrin və regionların müəyyən məhsullar və onların hissələri üzrə dünya bazarında istehsalında ixtisaslaşmasını nəzərdə tutur.

İxtisaslaşmanın əsas növləri üzrə müxtəlif ölkələrin müəssisələrinin qismən məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşması müasir elmi və texnoloji inqilabla əlaqələndirilir. İstehsalın texnoloji strukturunun mürəkkəbləşməsi bitmiş məhsulda istifadə olunan hissələrin və yığımların sayının artmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, sənişin avtomobillərində 20 min hissəyə qədər, istehsal avadanlıqlarında - təxminən 100 min, elektrik lokomotivlərində - 250 minədək hissələr vardır və bu hissələrin hamısının bir ölkədə yığılması iqtisadi və texniki baxımdan heç də mümkün və səmərəli olmur. Bu cür ixtisaslaşma nümunəsi kimi bir İsveç avtomobili olan "Volvo"nu misal gətirmək olar. Bu marka avtomobili almış istehlakçılar əslində bu məhsul üzrə İsveçdə istehsal olunan hissələrin yalnız üçdə birini alır. Bu məhsul komponentlərinin 60% -dən çoxu digər ölkələrdən İsveçə idxal olunur. Texnoloji ixtisaslaşma isə ölkələrin bitmiş məhsulun istehsalı üçün fərdi əməliyyatlar (yəni fərdi texnoloji proseslərin, məsələn, montaj, qaynaq və s.) istehsalına dair səylərini birləşdirir. Beynəlxalq texnoloji ixtisaslaşmanın nümunəsi kimi Rusiyanın xaricdən alüminium oksidi alması və onun əsasında alüminium istehsal etməsi göstərilə bilər.

Beynəlxalq ixtisaslaşma inkişafında bir neçə mərhələdən keçib. XX əsrin 30-cu illərində dünyada beynəlxalq sektorlararası ixtisaslaşma üstünlük təşkil etmişdir. Məsələn sənaye istehsalında ixtisaslaşmış inkişaf etmiş ölkələr emal sənayesində inkişaf etməkdə olan ölkələr isə hasilat sənayesində məhsullar üzrə ixtisaslaşmışdılar. 1950-1960-cı illərdə sektorlararası ixtisaslaşma aparıcı yer tutsa da bu proses əsas sahələr səviyyəsində (avtomobil və traktor, aviasiya istehsalı, ayaqqabı istehsalı, saatlar və s.) davam etdi. 1970-80-ci illərdə daxili sənaye ixtisaslaşması və müvafiq analogi malların beynəlxalq mübadiləsi hissələr üzrə və texnoloji ixtisaslaşmaları stimullaşdırmaqla ön plana çıxdı. Eyni texnoloji metodların, müəyyən hissələrdən və komponentlərdən ibarət müxtəlif kombinasiyaların tətbiqi funksional məqsədlər üçün müxtəlif məhsulların hazır edilməsinə imkan verir. Son zamanlarda hazır avadanlıq istehsalında, istehsal müəssisələrinin "sıfırdan qurulması"nda ixtisaslaşma inkişaf etməkdədir.

Ölkənin istehsalının beynəlxalq ixtisaslaşmasının xarakterini müəyyən edən sənaye sahələri eyni zamanda sənayenin beynəlxalq ixtisaslaşmış sahələri hesab edilir. Bu sahələr digər sahələrlə müqayisədə istehsalda daha yüksək ixrac kvotası ilə fərqlənirlər, dünya göstəricilərinə nisbətən milli ÜDM-də daha yüksək paya malikdirlər. "Beynəlxalq ixtisaslaşmış sənaye" kateqoriyası son olaraq "beynəlxalq ixtisaslaşmış məhsullar" konsepsiyasını dəqiqləşdirir. Bu konsepsiya istehsalın beynəlxalq ixtisaslaşması və kooperasiyası ilə bağlı ikitərəfli və çoxtərəfli sazişləri, habelə müəyyən bir ölkədə istehsal olunan və dünya bazarının tələbatını əhatə edən məhsullar hesab edilir. Qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq səviyyədə ixtisaslaşmış və dünyanın müxtəlif ölkələrində struktur bölmələrini yerləşdirən beynəlxalq şirkətlər də beynəlxalq əmək bölgüsünün vacib komponentlərindən hesab edilməlidir.

Müxtəlif dövlətlərin dünya iqtisadi əlaqələrində mövcud ixtisaslaşması fonunda son 20-25 il ərzində " məsuliyyət zonasını" əhəmiyyətli dərəcədə dəyişən ABŞ-ın iqtisadi siyasəti digər sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin rəqabətinin artması ilə əlaqələndirilməlidir [52.s.221]. Aydındır ki, Amerika uzun müddətdir mühəndislik məhsullarının istehsalı üçün "dünya lideri" olmağı "əldən vermişdir". ABŞ,

avtomobil, kompüter, yol-tikinti avadanlıqlarının, elektron avadanlıqların istehsalında yeganə lider deyildir. Siyahıda göstərilən məhsullar bəzi hallarda digər ölkələrdə daha keyfiyyətli və daha ucuzdur. Son on il ərzində Amerika istehsalçıları avtomobil, kompüter, məişət texnikası və s. istehsalını gücləndirməyi dayandırdılar. ABŞ transmilli şirkətləri üçün texniki cəhətdən kompleks məhsulların kütləvi istehsalı yeni Asiya və Latın Amerikasına ölkələrində daha sərfəlidir. Texnoloji proseslərin yüksək səviyyədə avtomatlaşdırılması işgüzar resursların keyfiyyətinə dair tələbləri yenidən nəzərdən keçirməyə kömək etdi ki, bu da nəhayət, Amerika keyfiyyətindən aşağı olmayan məhsulları ABŞ-dan kənarda istehsal etməyə imkan verdi.

Hal-hazırda ABŞ informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində ixtisaslaşmanı davam etdirir və bu prioritet təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, biotexnoloji məhsulların istehsalında Amerika şirkətləri artıq dünya bazarına liderlik edirlər. 21-ci əsrin sənayesinin bu mühüm komponentlərinin istehsalı demək olar ki, iki korporasiya – “Westinghouse Electric” və “General Electric” tərəfindən monopoliyaya alınmışdır [52.s.230].

Beynəlxalq ixtisaslaşmanın təsirindən biri də onun kapitalın və əhalinin bir regionda sıx cəmləşməsinə gətirib çıxarmasıdır. Bu zaman xərclərin azaldılması əsas rol oynayır, nəqliyyat xərclərinin minimuma endirilməsi məqsədilə şirkət öz filiallarını satış bazarına, xidmət bazarlarına daha yaxın yerləşdirməli olur. Məsələn, Yaponiyada Tokaydo, ABŞ-da Kaliforniya ştatının Silikon Vadisi və s.

Hər hansı bir yerdə sənayenin bu cür konsentrasiyası ilə bağlı təsirlər xüsusi bir terminlə - aqlomerasiyaların təsiri termini ilə müəyyən edilir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün digər forması istehsalın beynəlxalq kooperasiyalaşmasıdır. Onun obyektiv əsasları bu prosesin ölkə və ya beynəlxalq səviyyədə olub-olmamasından asılı olmayaraq, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsindən və müstəqil müəssisələr arasında sabit məhsuldar əlaqələrin yaradılmasından ibarətdir. Texnoloji prosesin ayrı-ayrı mərhələlərində ümumi istehsaldan son məhsulun tərkib hissələrinin çıxarılması və "qismən" digər müəssisələrə ötürülməsi əmək bölgüsündə əhəmiyyətli irəliləyişə səbəb olmuşdur. Bu

kooperativ proseslərin sürətləndirilməsinə kömək edir. Elmi və texnoloji inqilab istehsal sahəsində əməkdaşlığın inkişafına kömək etdi və onu bilik faktoru kimi mühüm elementlə tamamlamışdır. İstehsalda beynəlxalq əməkdaşlıq üçün ümumi obyektiv əsas məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi və nəticədə sənayedə, istehsalatda və müəssisədə hər hansı məhsulun istehsalı üzrə ixtisaslaşma dərəcəsi çıxış edir.

Qısa bir tarixi dövrdə, istehsalın əsas hissəsi olan müəssisələr köklü bir şəkildə transformasiyaya uğradı və bu əmək bölgüsünün bütün istiqamətlərinə təsir etmişdir. Texnoloji proseslə bağlı məhsul istehsalında mərhələlərin hərtərəfli və ardıcıl ayrılması, son məhsulun tərkib hissələrinin sərbəst buraxılması və "qismən" müəssisələrə ötürülməsi sənayedə əmək bölgüsündə yeni bir sıçrayış yaratmışdır. Bu, kooperativ proseslərinin inkişafı üçün görünməmiş bir stimuldur. Bu prosesin təsiri altında yalnız ictimai istehsalın yeni bölmələri yaranmır, eyni zamanda ictimai istehsalın müxtəlif sahələri arasında sıx münasibətlər formalaşır.

Elmi və texnoloji inqilabın təsiri nəticəsində istehsal sahəsində əməkdaşlığın geniş inkişafı üçün maddi əsas yaranmışdır. Beləliklə, əməyin kooperasiyasının əsas funksiyası - istehsal olunan maddi dəyərlərin daha yüksək əmək məhsuldarlığı ilə artması - başqa bir vacib funksiya ilə - çətin və ya mümkün olmayan bir sıra problemlərin həll edilməsi üçün səylərin birləşdirilməsi –tamamlanmışdır. Əhəmiyyətli bir əlaqə sistemi olaraq, istehsal sahəsində əməkdaşlıq fəaliyyət sahəsi və əməkdaşlıq metodu ilə xarakterizə olunur.

Beynəlxalq kooperativləşmə əməkdaşlığın müxtəlif sahələrini əhatə edir, bu zaman bir çox problemlər həll olunur. Beləliklə, sənaye və texnoloji əməkdaşlıq aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

- lisenziyaların ötürülməsi və əmlakın istifadəsi;
- texnoloji proseslər, məhsulların texniki səviyyəsi və keyfiyyəti, tikinti-quraşdırma işləri, əməkdaşlıq edən müəssisələrin modernləşdirilməsi üzrə layihələndirmə sənədlərinin hazırlanması və təsdiq edilməsi;
- istehsalı idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, standartlaşdırma, birləşdirmə,

sertifikatlaşdırma və istehsal proqramlarının paylanması.

Beynəlxalq kooperativləşmənin əsas göstəriciləri aşağıdakılardır:

- tərəflərin birgə fəaliyyət şərtlərinin müqaviləli şəkildə ilkin razılaşması;
- bu fəaliyyətin müəyyən edilmiş, qarşılıqlı razılaşdırılmış sahələrdə müxtəlif ölkələrdən olan tərəfdaş müəssisələrin iqtisadi fəaliyyətləri ilə əlaqələndirilməsi;
- müxtəlif ölkələrdə sənaye əməkdaşlığının birbaşa subyektləri kimi sənaye müəssisələrinin (firmaların) olması;
- hazır məhsullar, komponentlər və müvafiq texnoloji istiqamətlər üzrə əməkdaşlığının əsas obyektləri kimi müqavilə qaydasında konsolidasiya;
- koordinasiyalı proqram çərçivəsində tapşırıqın tərəfdaşlar arasında bölüşdürülməsi, əməkdaşlıq sazişlərinin əsas məqsədlərinə əsasən istehsalın ixtisaslaşmasını təyin etmək;
- tərəfdaşlar tərəfindən həyata keçirilən qarşılıqlı və ya birtərəfli məhsulların birbaşa əlaqələndirilməsi, əməkdaşlıq çərçivəsində istehsal proqramlarının həyata keçirilməsi.

Kooperativ əlaqələri qurmaq üçün istifadə olunan əsas üsullar aşağıdakılardır:

1. birgə proqramların həyata keçirilməsi;
2. müqavilə üzrə ixtisaslaşma;
3. istehsalat sahəsi üzrə birgə müəssisələrin yaradılması.

Birinci metod çərçivəsində istehsalın beynəlxalq kooperativləşməsi özünü iki əsas şəkildə göstərir: podrat müqaviləsi üzrə və birgə istehsal müqaviləsi üzrə. Podrat müqaviləsi üzrə kooperativləşmə ən qədim sənaye əlaqələri növüdür. Müqavilənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, razılaşmanın tərəflərindən biri (müşəri) digərinə (icraçıya) müəyyən edilmiş işi yerinə yetirmək üçün işin həcminə, keyfiyyətinə dair müəyyən edilmiş tələblərə uyğun olaraq təlimat təqdim edir. Bu sahədə əməkdaşlıq da iki əsas növə ayrılır: istehsal olunan məhsullar üzrə "klassik" müqavilə və yeni məhsulun dizaynı və istehsalı üçün müqavilə. İstehsalatda kooperativləşmənin ikinci üsulu müqavilələr vasitəsilə iştirakçıların istehsal proqramlarını müəyyən etməyi nəzərdə tutur. İxtisaslaşma üzrə sazişlərə əsasən, müqavilə tərəfləri istehsalın

təkrarlanmasını aradan qaldırmaq və ya azaltmaq və buna görə bazarda öz aralarında birbaşa rəqabət aparmağa çalışır. Bu zaman ən vacib şərt müqavilə üzrə əməkdaşlıq haqqında müddəalara uyğun olaraq kompleks məhsulların birgə istehsalı, qarşılıqlı və ya birtərəfli yük daşımaları, birgə tədqiqat və inkişafı özündə ehtiva edir. İstehsalın kooperativləşməsinin üçüncü üsulu isə dünyada daha geniş yayılmışdır. Bu, integrasiya edilmiş əməkdaşlıqdır və bir çox iştirakçıların kapitalı fərdi, birgə razılaşdırılmış məqsədlərə nail olmaq üçün vahid təşkilati formada birləşir.

2.3 Azərbaycanın beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak səviyyəsi və onun əsas göstəriciləri.

İqtisadi integrasiya proseslərinə cəlb olunan Azərbaycan Respublikası iqtisadi baxımdan müstəqil siyasət yürütməklə yanaşı, regionda və dünyada baş verən iqtisadi proseslər fonunda öz iqtisadi siyasətini qlobal çağırışlara uyğunlaşdırmaq zərurəti ilə üzləşir. Azərbaycan Respublikasının regional iqtisadi əlaqələrini nəzərə alaraq onun üstün coğrafi mövqeyi integrasiya proseslərində daha aydın görünür.

Azərbaycan beynəlxalq əmək bölgüsündə neft, kimya və enerji sənayesi, neft maşınqayırması, qara və əlvan metallurgiya, tikinti materialları, ağac və yeyinti sənayesi məhsullarının hasilatı və emalı üçün ixtisaslaşmış ölkə olaraq önə çıxır. Ümumiyyətlə, sənaye və xüsusilə ağır sənaye respublikanın iqtisadiyyatında ən vacib elementdir. Statistik göstəricilərə əsasən integrasiya proseslərində sənaye sahəsi əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. Sənayenin iqtisadiyyatda payı 40%, tikinti 16% və ticarət dövriyyəsi təxminən 20% təşkil edir [62]. Cədvəl 2.4- də iqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə yaradılmış əlavə dəyərin həcminə nəzər salsaq görərik ki, ölkədə mədənçıxarma sənayesinin payı digər sektorlara, xüsusilə emal sənayesinə nisbətən daha yüksəkdir ki, bu da ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə daha çox hasilat sənayesi ilə iştirakını göstərir. Lakin ötən illərlə müqayisədə emal sənayesinin, eləcə də xidmət sektorunun ÜDM-də payı artmış, mədənçıxarma sənayesinin payı isə azalmışdır. Bu isə ölkəmizin iqtisadi baxımdan rəqabətqabiliyyətli subyekt kimi beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakını şərtləndirən amildir.

İqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə yaradılmış əlavə dəyərin ÜDM-də çəkisi (%-lə)
[62]

İqtisadi fəaliyyət sahələri		2011	2012	2013	2014	2015	2016
1	Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	5,1	5,1	5,4	5,3	6,2	5,6
2	Mədənçıxarma sənayesi	48,0	43,1	39,2	34,3	26,4	30,7
3	Emal sənayesi	4,0	4,2	4,2	4,7	5,0	4,9
4	Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	1,7	2,0	1,9	1,8	1,4	1,2
5	Tikinti	8,0	10,1	11,6	12,6	12,0	10,5
6	Ticarət	6,3	6,7	7,1	7,9	9,9	10,4
7	Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	5,1	4,9	4,4	4,5	6,0	6,7
8	Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	1,4	1,6	1,8	2,1	2,4	2,4
9	İnformasiya və rabitə	1,6	1,7	1,7	1,8	2,0	1,8
10	Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	1,4	2,0	2,2	2,6	2,9	2,6

Ölkədə milli məhsulunun yarıdan çoxu sənaye istehsalının payına düşür ki, bu istehsalın da 70% -i Abşeron iqtisadi rayonunda cəmlənmiş və əsasən neft və neft emalı sənayesindən ibarətdir ki, bu da digər sənayelərin, əsasən kimya, elektrik mühəndisliyi, maşınqayırma və qara metallurgiya sahələrinin inkişafına töhfə verməkdədir. Bununla yanaşı, sənaye potensialının 50% -ni təşkil edən neft sənayesi və əlaqədar sənayələr postsovet məkanında mövcud olan ənənəvi texnoloji əlaqələrin pozulması nəticəsində istehsal prosesində çətinliklər yaşayır. Eyni zamanda yeni neft yataqlarının işlənməsinə yönəldilmiş xarici investisiyaların həcmnin artımını nəzərə alaraq, bu sahə ən perspektivli sahədir. Azərbaycanın sənaye potensialının demək olar ki, beşdə biri maşınqayırma kompleksi, o cümlədən neft-kimya mühəndisliyi, radioelektronikadan ibarətdir. Bu sənayenin ixrac məhsulları arasında elektrik mühərrikləri, kabel məhsulları, avtomatik mexanizasiya vasitələri, ev kondisionerləri, soyuducular və s. var. Azərbaycanın metallurgiya sənayesi də neft sənayesinin ehtiyacları ilə sıx bağlıdır. Sənayenin qabaqcıl istehsalat sahələri Gəncə və Sumqayıtın alüminium sənayesi, Gədəbəy qızıl və mis yataqlarının istismarı xüsusi

əhəmiyyət kəsb edir. Tikinti materialları istehsalı təbii daş, sement, kərpic, üzlük plitələr, pəncərə şüşələri və s. istehsalı ilə təmsil olunur. Tikinti materialları sənayesində sement istehsalı müəssisələri - Qaradağ zavodu , keramzit istehsalı – Masallı rayonunda müasir texnoloji avadanlıqların tətbiqi ilə həyata keçirilməkdədir. Respublikanın yüngül sənayesi müxtəlif strukturlar ilə xarakterizə olunur: pambıq təmizlənməsi, toxuculuq, tikiş, ipək istehsalı (Bərdə, Şirvan, Şəki), yun emalı (Yevlax), trikotaj, dəri və ayaqqabı istehsalı son illər aktivləşmişdir. Əhalinin zəngin bacarıqlarını və milli ənənələrini nəzərə alaraq, istehsal strukturunda xalça, zərgərlik, ipək məhsulları və mis məmulatları istehsalı xüsusi yer tutur. Sahibkarlıq infrastrukturunu yaratmaq üçün zəruri mexanizmlər artıq yaradılmışdır. Təşəbbüskarlara maliyyə, informasiya və məsləhət yardımı göstərən strukturların fəaliyyəti gücləndirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi nəzdində Sahibkarlığın İnkişafı İdarəsi, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu, İstehlak mallarının ekspertizası mərkəzi, Kiçik və Orta Müəssisələrin İnkişafı Agentliyi, İnvestisiyaların Təşviqi Fondu biznesin dəstəklənməsi siyasətinin həyata keçirilməsində xüsusi rol oynayır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Sahibkarlıq Şurasının yaradılması özəl sektorun nümayəndələri ilə dövlətin sıx təmas qurmasını təmin etmiş, mövcud problemlərin mütəmadi olaraq nəzərdən keçirilməsi və onları aradan qaldırmaq üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün şərait yaradılmışdır.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın rəqabət qabiliyyətinin artması yeni ekoloji texnologiyaların tətbiqi, yeni sənaye sahələrinin (məsələn, alternativ enerji mənbələrinin tətbiqi və tullantıların təkrar emalı üçün müəssisə) ortaya çıxması, şəhərlərin, yolların inkişafı, əhalinin məşğulluğunun artması nəticəsində xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Bütün yuxarıda göstərilən amillər Azərbaycanın rəqabətli üstünlüklərinin formalaşmasına və daha da artmasına mühüm töhfə verir.

1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası Dünya Ticarət Təşkilatına müraciət etmək qərarına gəldi. Hazırda Azərbaycan bu təşkilatda müşahidəçi statusuna

malikdir və DTT-yə daxil olmaq üçün mütəmadi tədbirlər həyata keçirir, Azərbaycanda danışıqlar prosesində iştirak edən Koordinasiya Qrupu yaradılıb. Belə ki, xarici ticarətin yaxşılaşdırılmasının ən böyük üstünlüyü DTT şərtlərinin yerinə yetirilməsidir. Qərar qəbul olunmasından asılı olmayaraq Uruqvay raundunda qeyd olunan prinsiplər və normalar bütövlükdə ölkənin xarici ticarətində faydalıdır. Bu normalar əməliyyat xərclərini azaltmağa və ölkənin ticarətinin rəqabət qabiliyyətini artırmağa imkan verir. Eyni zamanda Azərbaycanın DTT-yə hansı şərtlər daxilində qoşulacağı olduqca vacibdir.

DTT-yə daxil olan ölkələr üç statusa malikdir: inkişaf etmiş, inkişaf edən və ən az inkişaf etmiş ölkələr.

Müzakirə prosesində iştirak edən bir sıra amillərin xüsusi əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Bunlardan ən əhəmiyyətli milli iqtisadiyyatda kənd təsərrüfatının rolu, habelə əlverişli kənd təsərrüfatı ənənələrinin mövcudluğu, bu sektorun inkişafı üçün əlverişli aqro-sənaye mühitinin mövcudluğu və ölkənin kənd əhalisinin ümumi əhalinin yarısından çoxunun təşkil etdiyi nəzərdən keçirilir. Məlum olduğu kimi, Dünya Ticarət Təşkilatına üzv olmaq və ümumi ticari danışıqlar prosesində kənd təsərrüfatı ən mübahisəli sektor hesab olunur.

2002-ci ildən başlayaraq, sosial-iqtisadi inkişaf sabit bir xarakter almış, bazar iqtisadiyyatına keçid sona çatmış və ölkə beynəlxalq əmək bölgüsündə layiqli yer tutmağa başlamışdır. Bu isə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövryyəsinin artmasına səbəb olmuşdur.

Hazırda iqtisadiyyatda özəl sektorun payı 85 faizdən çoxdur ki, bu da xarici iqtisadi əlaqələrin həcmnin artması üçün əlverişli şərait yaradır. Müstəqillik dövründən etibarən Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq ticarət dövryyəsi 8 dəfə, ixrac 10 dəfə, idxal 12 dəfə artıb. Ən yüksək müsbət balans 2008-ci ildə 40,5 milyard dollar olaraq qeyd edilmişdir. Bu, o illərdə yüksək neft qiymətləri ilə bağlı idi [62]. Təəssüf ki, bu günə qədər neft qiymətləri yüksəlmir və bunun nəticəsi olaraq əmtəə dövryyəsi təbii olaraq azalır, idxalın həcmi azalır və dolayısı ilə ölkəyə kapital axını azalmağa başlamışdır. Neft qiymətləri düşdükdən sonra 2016-cı ildə sənaye istehsalı

cəmi 0,6% artmış, qeyri-neft sənayesi 2,4% artmışdır və bu da əvvəlki illə müqayisədə çox aşağı artım göstəricisi idi [62]. Eyni zamanda ölkəmizin xarici ticarət dövriyyəsi ABŞ dolları ilə ifadədə aşağı düşmüşdür. (Bax. Cədvəl 2.5)

Cədvəl 2.5

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası [62]

İllər	Milyon ABŞ dolları ilə				Əvvəlki ilə nisbətən faktiki qiymətlərlə, faizlə		
	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac	saldo	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac
2008	54 926,0	7 170,0	47 756,0	40 586,0	466,6	125,5	788,3
2009	20 824,5	6 123,1	14 701,4	8 578,3	37,9	85,4	30,8
2010	27 960,8	6 600,6	21 360,2	14 759,6	120,0	105,0	125,3
2011	36 326,9	9 756,0	26 570,9	16 814,9	103,9	145,3	88,7
2012	33 560,9	9 652,9	23 908,0	14 255,1	89,3	96,9	86,2
2013	34 687,9	10 712,5	23 975,4	13 262,9	106,3	109,1	105,1
2014	31 016,3	9 187,7	21 828,6	12 640,9	94,1	85,4	98,0
2015	21 945,8	9 216,7	12 729,1	3 512,4	96,6	99,5	95,4
2016	17 675,7	8 532,4	9 143,3	610,9	87,6	90,1	85,8

Beynəlxalq ticarətin inkişafı beynəlxalq arenada imic və mövqeyi gücləndirmək, milli məhsul və xidmətləri beynəlxalq bazarda maneəsiz şəkildə təmin etmək, ölkənin idxal potensialını gücləndirmək və idxal strukturunu yaxşılaşdırmaq, beynəlxalq ticarətdə ölkənin maraqlarını müdafiə etmək, rəqiblərlə ticarətdə eyni şərtlər yaratmaq üçün vacib faktordur. Müasir şəraitdə Azərbaycan dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın çətin şərtləri ilə üzləşir, yeni imkanlar həm də yeni problemlər yaradır. Buna görə də, Azərbaycan üçün ən vacib olan məsələ, ona təqdim olunan imkanların düzgün istifadə edilməsi və problemlərin vaxtında müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

III FƏSİL. Beynəlxalq ticarət və iqtisadi münasibətlərin inkişafında beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişaf istiqamətləri

3.1 Beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafında insan kapitalı və müasir tendensiya

Dünya ölkələrinin müasir inkişaf tendensiyası yeni iqtisadi proseslərin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır - bilik iqtisadiyyatı, innovasiya, qlobal informasiya sistemləri, yeni texnologiyalar və biznes müəssisələri iqtisadi proseslərdə aparıcı mövqelər əldə etmişdir. Müasir iqtisadiyyatın aparıcı qüvvəsi insan kapitalıdır və bu, müasir cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı üçün əsas vasitədir. İnsan kapitalının rolu dəyişərək inkişafın əsas məhsuldar və sosial amillərindən birinə çevrilmiş yeni bir inkişaf paradigmasına səbəb oldu. Ölkələrin və dünya ictimaiyyətinin yeni inkişaf paradigması çərçivəsində insan kapitalı milli gəlirdə (inkişaf etmiş ölkələrdə 80% -ə qədər) lider mövqe tutdu [63].

İnsan kapitalının inkişafı prosesini daha effektiv edən amillərdən biri yeni mühitdə elmi, texniki, sənaye, maliyyə və sosial fəaliyyətlərin bir-birinə bağlı olmasını nəzərdə tutan yenilikçi inkişaf faktorudur. Bu gün innovativ fəaliyyətlərin son nəticəsi olaraq əldə edilmiş yeniliklər praktikada istifadə olunan təkmilləşdirilmiş texnologiyalar və təşkilati proseslər olaraq iqtisadiyyata yeni düzəm gətirməkdədir. İnnovasiya yeni idarəetmə, mühasibat uçotu, planlaşdırma metodları, analiz metodları və s. daxil olmaqla, istehsal, əmək, xidmət və idarəetmənin formalarında yeni texnologiyaya sərmayə qoyuluşundan əldə edilmiş maddi nəticələrdir.

İnsan kapitalı insanın və cəmiyyətin bütünlüklə ehtiyaclarını qarşılamaq üçün istifadə olunan bilik və bacarıqların kompleksidir. Bu termini ilk dəfə Teodor Şulcs elmi ədəbiyyata gətirmişdir və onun davamçısı Qari Beker insan kapitalını investisiyalarının effektivliyi ilə əsaslandıraraq insan davranışına iqtisadi yanaşmanı əsas götürən ideyaları inkişaf etdirdi [40.s.14] .

Əvvəllər insan kapitalının inkişafı dedikdə insanların təhsilə və peşə bacarıqlarına malik olma qabiliyyətini artırmaq məqsədilə ayrılan investisiyaları nəzərdə tuturdu. Lakin zaman keçdikcə insan kapitalının konsepsiyası əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. Dünya Bankının mütəxəssislərinin son hesablamalarına əsasən istehlak xərcləri - ərzaq, geyim, mənzil, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət xərcləri, ailənin inkişafı məqsədləri üçün dövlət xərcləri bu konsepsiyanı daha da zənginləşdirmişdir. Geniş mənada insan kapitalı iqtisadi inkişafın intensiv istehsal faktoru kimi intellektual əmək resurslarını, intellektual idarəetmə anlayışlarını özündə birləşdirərək inkişafın məhsuldar faktoru kimi cəmiyyətin inkişafının əsas səbəbi kimi çıxış edir.

Məzmun baxımından insan kapitalı aşağıdakı şərtlər daxilində kapitallaşdırılmış sağlamlıq, bilik və bacarıqlar ehtiyatını özündə birləşdirir:

- Həyatın bütün mərhələlərində insanın bilik və bacarıqlarının yığım ehtiyatları;
- Əmək qabiliyyətinin artımını təmin etmək üçün biliklərdən məqsəduyğun surətdə istifadə olunması;
- Əmək məhsuldarlığının artması təbii ki, işçinin mənfəətinin artmasına gətirib çıxarmalıdır;
- Gəlir artımı işçinin öz insan kapitalına əlavə investisiyalar qoymasına səbəb olur bu da istehsalatda inkişafı təmin edir.

İnsan kapitalının məzmununun və şərtlərinin təhlili bizə müasir informasiya və innovasiya cəmiyyətinin iqtisadi kateqoriyası kimi insan kapitalının ümumi tərifini formalaşdırmağa imkan verir. "İnsan kapitalı səmərəliliyin və mənfəətin artmasına kömək edərək əmək prosesində müvafiq şəkildə istifadə edilən investisiyalar nəticəsində yaranan və insan tərəfindən yığılmış müəyyən sağlamlıq, bilik, bacarıq, qabiliyyət və motivasiyadır" [40.s.17] .

Ən mübahisəli məsələlərdən biri insan kapitalının formalaşmasıdır və bu, insan kapitalının inkişafı sistemində nəzərə alınması vacib bir aspektdir. İnsan kapitalının formalaşması ictimai istehsalatda fəaliyyət göstərən fərdin yüksək keyfiyyətli məhsuldar xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması və onların yeniləşdirmə və

təkmilləşdirmə prosesi kimi araşdırılmalıdır. İnsan kapitalının formalaşmasına bağlı olan amillər sosial-demoqrafik, institusional, integrasiya, sosial-zehni, ekoloji, iqtisadi, istehsal, demoqrafik, sosial-iqtisadi qruplara ayrılır.

Belə hesab etmək olar ki, insan kapitalının kateqoriyası sosial-iqtisadi tədqiqatların kompleks bir sistemidir. İnsan kapitalı növlərinin təsnifatı müxtəlif problemlər və bu problematikalar üzrə ədəbiyyatda təmsil olunan müxtəlif məqsədlər üçün aparılır. Faktiki olaraq bütün tədqiqatçılar intellektual kapitalın reallığı və həlledici rolunu qəbul edirlər. İntellektual məhsullar maddi daşıyıcılarda (kitablar, disklər, verilənlər bazası) ifadə oluna bilər və intellektual mülkiyyət olaraq kapitalla qoyulan investisiyalar, lisenziyaların satışı, alqı-satqısı, qeyri-maddi aktivlər kimi işlənilə bilər. İntellektual kapitalla bağlı tədqiqatlar inkişaf etdirilmişdir və onun effektiv istifadə metodları müəyyən edilmişdir. Bu, insan kapitalının digər növlərini öyrənmək üçün intellektual kapitalın elmi təhlilinin nəticələrini istifadə etməyə imkan verir.

İnsan kapitalının təsnifatına müxtəlif yanaşmaları birləşdirdikdə onun strukturuna daxil olan növləri daha da genişləndirmək mümkündür. İnsan kapitalı növlərinin təsnifatı insan kapitalını fərdi səviyyədə (mikro səviyyə - fərdi insan kapitalı), ayrı bir müəssisənin və ya müəssisələr qrupu (mezo səviyyəsi - şirkətin insan kapitalı) və bütün dövlət (makro səviyyəli - milli insan kapitalı) səviyyəsində qiymətləndirməyə imkan verir. Fərdi insan kapitalının strukturu sağlamlığa, mədəni və əxlaqi dəyərlərin inkişafına kapital, intellektual və təşkilati idarəetmənin inkişafına yönəlmiş kapitaldan ibarətdir.

Təşkilatın insan kapitalının strukturunda fərdi insan kapitalının aktivləri (patentlər, müəllif sertifikatları və s.), qeyri-maddi aktivlər (ticarət və əmtəə nişanları və s.), təşkilati kapital, struktur kapitalı, brend kapitalı və sosial kapital daxildir. Milli insan kapitalı sosial-siyasi kapital, milli intellektual prioritetlər, milli rəqabət üstünlükləri və millətin təbii potensialını əhatə edir. İnsan kapitalının mahiyyətini hərtərəfli başa düşmək üçün ilk növbədə insan və iqtisadiyyatın kəsişməsində olan bu konsepsiyanın

əsas komponentlərinin mahiyyətini müəyyən etmək lazımdır: bu insan və kapital anlayışlarıdır.

Ancaq "insan resursları" və "insan kapitalı" kateqoriyaları bir-birinə bənzəmir. Müəyyən gəlir əldə etdikdə və kapital yığımına səbəb olduqda insan resursları kapital ola bilər. Bu, bir şəxsin öz fiziki gücünü, bacarıqlarını, biliklərini, qabiliyyətlərini, istedadlarını istifadə edərək, özü tərəfindən təşkil edilmiş fəaliyyətlə və ya əməyinin işəgötürənə satılması ilə sosial istehsalda müəyyən bir yer tutması ilə bağlı olan məsələdir. Nəticə olaraq, insan resurslarının fəaliyyətdə olan kapitala çevrilməsi üçün əmtəə formasında ifadə edilən və iqtisadi mənfəət gətirən fəaliyyətlərin nəticələrində insan potensialının (resursların) həyata keçirilməsini təmin edən müəyyən şərtlər tələb olunur. Fiziki kapital isə mal və xidmətlərin istehsalında istifadə edilən binalar, maşınlar, avadanlıqlar deməkdir. Fiziki kapital əməklə birləşdirilərək, yeni kapital da daxil olmaqla, mal və xidmət yaratmaq üçün istifadə edilən istehsal faktoruna çevrilir. Kapitalın ən vacib xüsusiyyəti özündə istehsal olunan məhsulu ifadə etməsidir. İnsan kapitalı istehsal məhsulu olaraq, bir insanın təlim və iş prosesində əldə etdiyi bilik, bacarıq və kapital yığmaq bacarığını özündə əks etdirir.

İnsan kapitalının toplanması prosesi fiziki kapitalın yığılması prosesindən daha uzun bir xarakter daşıyır. Bunlar: universitetdə, istehsalat prosesində təhsil, ixtisasartırma, özünütəhsil, yəni davamlı proseslərdə özündə əks etdirir. İnsan kapitalının əsasını təşkil edən elmi və təhsil potensialının toplanması maddi ehtiyatların yığılmasından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Prosesin başlanğıc mərhələsində istehsal təcrübəsinin tədricən yığılması nəticəsində insan kapitalı azdan çox doğru dəyişir, lakin azalmayan (fiziki kapitaldan fərqli olaraq) xarakter daşıyır. İntellektual kapitalın dəyərinin artırılması prosesi fiziki kapitalın amortizasiyası prosesinə çevrilir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, insan kapitalının toplanması davamlı bir prosesdir. Analitiklərin fikrincə, təxminən 20 illik iş təcrübəsindən sonra müəssisələrin kadrlarının və biliklərinin fiziki köhnəlməsi prosesi gedir, yəni insan kapitalının, yığılmış bilik və təcrübənin amortizasiyası prosesi başlayır və əmək fəaliyyətinin

dayandırılması ilə nəticələnə bilir. Ancaq bəzi tədqiqatçılar bu fondun (kadr və bilik) tam olaraq istifadəsiz qalmadığı qənaətinə diirlər. Maddi istehsal vasitələrinin amortizasiyası fəaliyyət müddəti bitməzdən əvvəl onların dəyərini tamamilə silir, ayrılan maliyyə vəsaiti tam olaraq ödənilir. Fiziki kapitalın sürətlə artması prosesi insan kapitalının yenilənməsinə gətirib çıxaran yeni biliklərin tətbiqi ilə daimi olaraq dövr edir. Bununla belə, bu proses müntəzəm sabit iqtisadiyyatda fəaliyyət göstərir: cari şəraitdə fiziki kapitalın sürətlə artması insan kapitalının yenilənməsində bir amil ola bilməz, çünki fiziki kapital köhnəlir və demək olar ki, tam dəyişdirilməyə ehtiyac yaranır. Fiziki və mənəvi cəhətdən köhnələn kapitalın bərpası müəssisədə yeni bir bilik inkişafı və bütövlükdə cəmiyyətdə insan kapitalının inkişafına kömək etmir.

Bununla əlaqədar olaraq, "bilik" və "insan kapitalı" anlayışlarını fərqləndirmək tələb olunur. Bilik insan tərəfindən reallığın dərk edilməsi kimi müəyyən edilir, eyni zamanda, "istifadə olunmamış" insan kapitalı kimi təqdim edilə bilər. Bilikləri mövcud insan kapitalına çevirmək üçün istifadə olunmamış insan kapitalını müəssisə üçün vacib olan əmək və kadr potensialına çevirmək tələb olunur. Beləliklə, məktəbdə, universitetdə əldə olunmuş bilik istehsalda praktiki təcrübə ilə dəstəklənməlidir. Qeyri-maddi məhsul kimi bilik aktiv kapitala çevrilməlidir. Bu, iki tərəfli bir prosesdir: bir tərəfdən şəxsin bilik və arzusundan asılıdır (gəlirlərinin artması halında ortaya çıxır), digər tərəfdən, şəxsin bilik və istəklərinin həyata keçirilməsini təmin edəcək müəyyən şərtlər tələb olunur ki, nəticədə insan kapitalına çevrilir (əmtəə şəklində ifadə edilən fəaliyyətlərin nəticələri ilə).

İnsan kapitalının formalaşması mexanizmi insanlara investisiya edir, yəni fərdlərə pul və ya digər forma şəklində lazımi investisiyalar qoyur, bir tərəfdən yuxarıda göstərildiyi kimi, bir tərəfə gəlir gətirmək və digəri isə əmək məhsuldarlığını artırmaq məqsədini güdür. Məhsuldarlığı artıran xərclər investisiya kimi qəbul edilə bilər; cari xərclər gələcəkdə yüksək mənfəətlə dəfələrlə kompensasiya ediləcəyini gözləyərək həyata keçirilir. Nəticədə, bütün növ investisiyalardan məhz, insan kapitalına olan investisiyalar ən vacibdir və onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- təhsilə investisiyalar (məktəbdə, universitetdə, istehsalda qabaqcıl təlim);

- fərdi fiziki və psixi sağlamlığı təmin edən səhiyyə xərcləri (xəstəliklərin qarşısının alınması, tibbi yardım);
- mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması, əmək qabiliyyətinin bərpasına və zehni fəaliyyətin gücləndirilməsinə yardım etmək.

Yuxarıda göstərilən investisiya növləri insan kapitalının istifadəsini təşviq edən keyfiyyətli iş üçün şərait yaradır. İnsan kapitalına qoyulan investisiyaların xüsusiyyətləri budur ki, fərdlərin bilik və təcrübəsinin artırılması insanlarda baş verən kapital məhsuldarlığının artmasına kömək edir. İnsan kapitalı müəssisənin rəqabət üstünlükləri arasında aparıcı yer tutur və demək olar ki, hər bir təşkilatın uğurlu fəaliyyəti üçün kadrların təhlili və qiymətləndirilməsi ən mühüm şərtidir. Rəqabət üstünlüklərini təmin etmək kadrlara investisiyalar qoymadan mümkün deyildir.

CƏDVƏL 3.1

DÜNYA ÜZRƏ İNSAN İNKİŞAFI İNDEKSİ [61]

United Nations Development Programme: Human Development Index 2016.

İNSAN İNKİŞAF İNDEKSİNƏ GÖRƏ LİDER DÖVLƏTLƏR

YER	ÖLKƏ	BAL
1	Norveç	0.944
2	Avstraliya	0.935
3	İsveçrə	0.930
4	Danimarka	0.923
5	Hollandiya	0.922
6	Almaniya	0.916
7	İrlandiya	0.916
8	ABŞ	0.915
9	Kanada	0.913
10	Yeni Zelandiya	0.913
11	Sinqapur	0.912

12	Böyük Britaniya	0.907
13	Cənubi Koreya	0.898
14	İsrael	0.894
15	Lüksemburq	0,892
16	Yaponiya	0.891
17	Belçika	0.890
18	Fransa	0.888
19	Avstriya	0.885
20	Finlandiya	0.883
21	Sloveniya	0.880
22	İspaniya	0.876
23	İtaliya	0.873
24	Çexiya	0.870
25	Yunanıstan	0.865
26	Estoniya	0.861
27	Polşa	0.843
28	Litva	0.839
29	Malta	0.839
30	Səudiyyə Ərəbistanı	0.837
31	Argentina	0.836
32	BƏƏ	0.835
33	Çili	0.832
34	Portuqaliya	0.830
35	Macarıstan	0.828
36	Bəhreyn	0.824
37	Latviya	0.819
38	Xorvatiya	0.818
39	Küveyt	0.816

40	Çernoqoriya	0.802
İNSAN İNKİŞAFI İNDEKSİNƏ GÖRƏ YÜKSƏK MÖVQEYƏ MALİK ÖLKƏLƏR		
YER	ÖLKƏ	BAL
41	Belarus	0.798
42	Rusiya	0.798
43	Rumıniya	0.793
44	Qazaxıstan	0.788
45	Kuba	0.769
46	İran	0.766
47	Venesuela	0.762
48	Türkiyə	0.761
49	Meksika	0.756
50	Braziliya	0.755
51	Gürcüstan	0.754
52	Azərbaycan	0.751
53	Ukrayna	0.747
54	Ermənistan	0.733
55	Çin	0.727
İNSAN İNKİŞAFI İNDEKSİNƏ GÖRƏ ORTA MÖVQEDƏ OLAN ÖLKƏLƏR		
YER	ÖLKƏ	BAL
56	Türkiyə	0.688
57	İndoneziya	0.684
58	Özbəkistan	0.675
59	Qırğızıstan	0.655
60	Tacikistan	0.624
61	Hindistan	0.609
İNSAN İNKİŞAFI İNDEKSİNƏ GÖRƏ AŞAĞI MÖVQEDƏ OLAN		

ÖLKƏLƏR		
YER	ÖLKƏ	BAL
62	Pakistan	0.538
63	Nigeriya	0.514
64	Yəmən	0.498
65	Əfqanıstan	0.465

Cədvəl 3.1-dən də göründüyü kimi Skandinaviya ölkələri insan inkişafı indeksinin ən yüksək dəyərində sahibdirlər, təxminən ortalama 0.93-ə bərabərdir. Daha sonra ABŞ və Kanada gəlir, ortalama isə 0.91. Qərbi Avropa ölkələrində bu rəqəm təxminən 0.89, qonşuları Baltikyanı dövlətlərdə isə 0.83 təşkil edir. MDB-nin slavyan ölkələrinə gəldikdə burada analoji indeks 0,788 səviyyəsində, ayrı-ayrılıqda Rusiya və Belarusiya Respublikası üçün 0,79 səviyyəsindədir. Ölkəmizdə bu göstərici 0,75 təşkil edir və MDB məkanında Rusiya, Belarusiya və Qazaxıstandan geridə qalır.

İnsan potensialının inkişaf indeksinin adambaşına ümumi daxili məhsulun istehsalı ilə müqayisəsi də xüsusilə əhəmiyyətlidir. ABŞ və Kanada ən yüksək adambaşına düşən ÜDM ilə lider ölkələrdir - adambaşına illik 35,470 ABŞ dolları təşkil edir. Buna baxmayaraq Skandinaviya ölkələrində bu nisbətən aşağı səviyyədədir - 32,649 dollar [61]. Buna baxmayaraq insan inkişafı indeksinə görə bu ölkələr ABŞ və Kanadadan üstündür. Görünür, insan inkişafı indeksi və adambaşına ÜDM istehsalı arasında birbaşa asılılıq yoxdur, ancaq adambaşına düşən ÜDM-nin yüksək olması insan inkişafının yüksək səviyyədə olmasına gətirib çıxara bilər. ABŞ və Kanadadan başqa digər ölkələrin təcrübəsində biz bu asılılığı daha aydın müşahidə edə bilərik.

İnsan inkişaf indeksləri ilə adambaşına düşən ÜDM istehsalı arasında birbaşa əlaqənin olduğuna dair sübutlar cədvəl üzrə digər ölkələrin təhlili nəticəsində ortaya çıxır. Bununla belə Qərbi Avropa ölkələrdən Lüksemburq və Avstriyanın məlumatlarında da bu uyğunsuzluq önə çıxır. Belə ki, Lüksemburq (Vatikan kimi) xüsusi istehsal, sosial, siyasi xüsusiyyətlərinə malik olan xüsusi bir dövlətdir, hərbi

ehtiyaclar üçün büdcədən vəsait xərclənmir. Eyni zamanda İkinci Dünya müharibəsinin sonundan bəri hərbi neytrallığı ilə diqqət çəkən Avstriyada da oxşar bir mənzərəni görürük. Yəni bu, ölkələr ÜDM-ni xərcləmək üçün böyük vəsaitə qənaət edə bilirlər, lakin onların insan inkişaf indeksi digər qərbi Avropa dövlətlərindən aşağıdır.

Belə nəticəyə gəlmək olar insan inkişafının təmin edilməsi bu məsələnin dövlətin iqtisadi siyasətində nə qədər yer ayırması ilə sıx bağlıdır.

Deyilənləri ümumiləşdirsək belə nəticəyə gəlmək olar ki, insan kapitalının inkişafı beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsinə gətirib çıxardır. İnsan inkişaf indeksi yüksək olan ölkələr beyin tutumlu məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşmaqla müasir dövrdə daha rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat formalaşdırmağa müvəffəq olmuşdur.

3.2 Beynəlxalq əmək bölgüsündə Transmilli Korporasiyaların inkişafı məsələləri.

Müasir dünyada dövlətlərin iqtisadi siyasəti dünya iqtisadiyyatına təsir edən bir element kimi artıq yeganə vahid sayılmır. Hal-hazırda dünya əmək bölgüsü prosesinin aparıcı subyektləri (digər aktorlarla birlikdə) transmilli (beynəlxalq) korporasiyalardır (TMK). TMK-lar kapitalın transmilliləşmə proseslərinin maddi daşıyıcılarıdır və onların fəaliyyəti nəticəsində bütün iqtisadi həyatın son onillikdə global ölçüləri kəskin sürətdə almışdır.

E.F. Avdokuşinin sözlərinə görə, XXI əsrin əvvəllərində transmilli korporasiyalar dünya əmək bölgüsü prosesinin və dünya iqtisadiyyatının inkişafının və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ən vacib elementlərinin qrafik təzahürüdür [30.s.27]. Son onilliklərdə onların sürətli inkişafı beynəlxalq rəqabətin güclənməsini, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsinə əks etdirir. Transmilli korporasiyalar "dünya iqtisadiyyatının lokomotivləri" kimi dünya iqtisadi əlaqələrinin bütün spektrində birbaşa iştirakçılar kimi aktiv mövqeyə malikdirlər.

Global iqtisadiyyatda, kapitalın hərəkətliliyi sayəsində, istehsalın digər fərqli amillərinin integrasiyalı sürətdə beynəlxalq istifadə olunmasını və lazım olduqda onların beynəlxalq köçürülməsini təmin edən əsas faktor məhz TMK-dır. Xarici

investisiyaların tətbiqi və sürətlə inkişaf edən beynəlxalq əlaqələrin bir məhsulu olan TMK-lar qlobal iqtisadiyyata təsir göstərən güclü bir mexanizmdir.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrə təsir göstərən transmilli korporasiyalar beynəlxalq marketinqdə yeni əlaqələr yaradır, onun mövcud formalarını dəyişdirirlər. İki əsrin kəsişməsində dünyada təxminən 850,000 şöbəsi olan 65 şirkət var idi. Onların fəaliyyətinin transmilli xarakter daşması bu şirkətləri "transmilli korporasiya" adı altında birləşdirdi. Onların payına qlobal xarici investisiyaların axınının təxminən 70% -i və kapital idxalının isə 90% -i düşür. Bu şirkətlərinin əksəriyyəti (80%) inkişaf etmiş ölkələrdədir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə qərarqahı olan TMK-ların payı 19%-dir və Mərkəzi və Şərqi Avropada 1% təşkil edir. TMK-lar bu gün dünya istehsalının və dünya ticarətinin üçdə birindən çoxunu təmin edir, dünyada işləyənlərin sayının 20% -i TMK-ların payına düşür [63].

Ən böyük TMK-ların illik satış həcmi on milyardlarla dollar təşkil edir. TMK-ların fəaliyyətinin miqyasını görmək üçün, təkcə bir rəqəmi nəzərdən keçirmək kifayət edir: 2010-cu ildə 100 ən böyük iqtisadiyyatdan 70-i ölkə, 30-u isə TMK olmuşdur.

Bu gün, TMK-ların davranışlarını tam olaraq təsvir edən vahid nəzəriyyə yoxdur. Bununla yanaşı, TMK-ların ən xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirən bir çox nəzəri anlayışlar mövcuddur və bu şirkətlərin fəaliyyətlərində müəyyən dərəcədə istifadə edilir.

Bu gün xarici bazarlara bir yenilik verməyə çalışmayan və ya bu bazarda digər şirkətlərin fəaliyyətləri ilə bağlı olmayan firmalar demək olar ki yox səviyyəsindədir. Bu şirkətlərin heç də hamısı TMK səviyyəsinə qatılmaq üçün iddia edə bilməz. Aparılan təhlillər göstərir ki, TMK-lar xarici əməliyyatların dövryyənin ən azı dördə birini təşkil edən şirkətlər hesab edilir. UNCTAD Katibliyində (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransı) xüsusi TMK ofisi fəaliyyət göstərir və bu ofis TMK kateqoriyasına hansı şirkətlərin daxil edilməli olduğunu müəyyən edən göstərici irəli sürür: xarici satışların payı və xaricdəki işçilərin payı; aktivlərin ümumi dəyəri, satış və TMK işçilərinin ümumi sayı bu göstəricinin vacib

komponentləridir. Beləliklə, dünyanın ilk 100 qeyri-maliyyə korporasiyalarının orta transmilliləşmə indeksi 53%, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 39%, Mərkəzi və Şərqi Avropada 32%, Kiçik inkişaf etmiş ölkələrdə (Hollandiya və İsveçrə kimi) isə çox yüksək 85%-90% təşkil etməkdədir.

UNCTAD tərəfindən qlobal investisiyaların illik hesabatında hər il dünyanın 100 ən böyük qeyri-maliyyə TMK-ları 2010-cu ilədək xarici aktivlərin 11% -ni, xarici satışların 14% -ni və xaricdə işçilərin 14%-ni cəmləşdirmişdir. Aparıcı transmilli korporasiyalar əsasən 5 ölkədə qeydiyyatdan keçmişdir: ABŞ - 24, Yaponiya - 16, Böyük Britaniya - 14, Fransa - 13, Almaniya – 10 [63].

Müasir beynəlxalq şirkətlər geniş miqyasda xaricdə fəaliyyət göstərən, böyük maliyyə və sənaye, elmi və texnoloji, ticarət və xidmət birlikləridir. Bu baxımdan TMK-lar mövcud beynəlxalq mal və xidmət mübadiləsi ilə yanaşı, yerli və regional iqtisadi əlaqələrin dünya səviyyəsinə çevrilməsini asanlaşdıran beynəlxalq məhsul istehsalı, beynəlxalq xidmət sektoru və beynəlxalq maliyyə sahəsini yaratmışdır. Beynəlxalq şirkətlərin fəaliyyətini ənənəvi şəkildə öyrənən BMT ekspertləri uzun illər hesabatlarında bu təşkilatlara istinad edirdilər. Son illərdə şirkətlərin TMK-lar kimi müəyyən edilməsinə bəzi aydınlıq gətirilmişdir: şirkətin beynəlxalq statusu indi şirkətin mənşə ölkəsindən kənarda satılan məhsulların həcmi kimi göstəricilərdən istifadə edilir. Məsələn, bu göstərici ilə İsveçrə şirkəti Nestle (98%) dünya liderlərindən biridir.

Bəzi xarici araşdırmalarda transmilli şirkətlər xaricdə aktivlərinin 25%-ni təşkil edən şirkətlər hesab edilir. TMK-lar arasında ən böyük həcmdə xarici aktivlər (maliyyə sektoru istisna olmaqla) ingilis-holland şirkəti "Royal Dutch / Shell", həmçinin dörd ABŞ şirkəti "Ford", "General Motors", "Exxon" və "IBM" dir.

Müasir TMK-ların fəaliyyətinin əhəmiyyətli və beynəlxalq əmək bölgüsünü dərinləşdirən xüsusiyyəti şöbə və törəmə müəssisələr arasında, eləcə də ana şirkətlə onların istehsal əlaqələrini təmin edən daxili korporativ ticarətdir.

Bu ticarətin fərqləndirici bir xüsusiyyəti, bazar qiymətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən transfer qiymətləri ilə aparılmasıdır. Bazarda inkişaf edən

qiymətlərdən fərqli olaraq transfer qiymətləri TMK-ların qərargahında sadələşdirilmiş və ya şişirdilmiş səviyyədə təyin edilir və ümumi vergi ödəmələrini, rüsumları və digər xərcləri azaltmaq məqsədini daşıyır.

TMK-ın fəaliyyətində son dövrünün xüsusiyyətləri onların birləşmə və satınalma (satınalma) fəaliyyətinə üstünlük verməsi olmuşdur. Bu cür əməliyyatlar TMK-lara xərcləri azaltmaq, riskləri azaltmaq və bahalı alternativlərdən qaçmaq üçün imkan verir, rəqabəti azaldır. Son illər bu istiqamətdə ittifaq müqavilələrinin bağlanması tendensiyası üstünlük təşkil etməkdədir. Hər il yüz milyardlarla dollar vəsaiti birləşdirməyə imkan verən 1000-dən çox belə ittifaq meydana çıxır.

Xarici iqtisadi ədəbiyyatda beynəlxalq monopoliyaların bir çox tərfi ilə rastlaşmaq mümkündür: çoxmillətli korporasiyalar, beynəlxalq şirkətlər, transmilli şirkətlər, qlobal şirkətlər və s. Daha çox aşağıdakı kvalifikasiyalar qəbul edilməkdədir:

1) Transmilli şirkətlər xarici aktivləri olan milli monopoliyalrı, istehsal, satış və marketinq fəaliyyətlərini mənşə dövlətindən kənara çıxaran şirkətləri nəzərdə tutur. Bu şirkətlər əsasən milli sərmayə kapitalı, idarəetmə nəzarəti və beynəlxalq biznesi olan şirkətlərdir. TMK mənşə ölkəsində ana şirkəti və digər ölkələrdə törəmə müəssisələrinə malik olur. Amerika Birləşmiş Ştatlarında belə şirkətlər auksioner şirkətlər adlandırılır və amerikalı şirkətlərin beynəlxalq miqyasda genişlənməsi, digər şirkətləri özünə birləşdirməsi nəticəsində müasir TMK-ların əksəriyyəti bu formada adlanır.

TMK-ların hüquqi rejimi müxtəlif ölkələrdə aparılan biznes fəaliyyətləri, filial və şöbələrin yaradılması ilə nəzərdə tutur. Bu şirkətlər hazır məhsulları istehsal etmək, tədqiqat və inkişaf, istehlakçılara xidmət göstərmək üçün nisbətən müstəqil istehsal və marketinq xidmətlərinə malikdirlər. Ümumilikdə, onlar yalnız öz ölkələrinin nümayəndələrinin səhmdar kapitalından mülkiyyət hüququ ilə vahid bir böyük istehsal kompleksi təşkil edirlər.

2) TMK-lar kapital, nəzarət və fəaliyyət sahələri baxımından beynəlxalq səviyyədə olan çoxmillətli şirkətlərdir. Bu şirkətlər dünya iqtisadiyyatında iki və ya

daha çox ölkənin milli şirkətlərini birləşdirir. Bu cür beynəlxalq korporasiyalar TMK-lardan daha çox əvvəl yaranmışdır, lakin hazırda geniş istifadə edilmir;

3) TMK-lar qlobal iqtisadi problemləri həll etmək üçün sənaye, bankçılıq və digər konsernlərin xüsusi birləşmələri olan beynəlxalq korporativ birliklərdir. Bu birliklər elektron, elektrik, kimya, neft, avtomobil və aviasiya istehsalı və informasiya texnologiyaları kimi sahələrdə daha çox təşkil olunur. Dünya iqtisadiyyatının vəziyyətinin təhlili göstərir ki, son dövrdə "qlobal korporasiyalar" termini iqtisadi ədəbiyyatda istifadə olunmuşdur. Bununla belə, praktikada dünyanın bütün ölkələrində filialları olan şirkətlər o qədər də çox deyil və daha az qlobal səviyyədə hesab edilə bilər.

Beləliklə, TMK-ların xarakterik xüsusiyyətlərini təhlil edərək aşağıdakı nəticələr çıxarmaq lazımdır:

- TMK-lar müasir şəraitdə bir sıra xüsusiyyətlərinə görə ayrılır. Bura 1 milyard dollardan çox illik dövriyyə (satış); ən azı 6 ölkədə filialların olması; xarici aktivlərin payının bütün şirkətin aktivlərinin ümumi dəyərində 25-30% olması təmin edilməli; Şirkətin dövriyyəsinin ümumi həcmindən 1/5 -1/3-i xarici əməliyyatlar üçün, yəni mənşə ölkəsi xaricində həyata keçirilməlidir;

- TMK davamlı böyüyən kapital kütlələrinin transsərhəd hərəkəti üçün yol və vasitələrin sayını daim artırır ki, bu da istehsalın digər amillərinin beynəlxalq istifadə mexanizmlərinin aktiv hala gəlməsinə imkan verir;

- TMK-lar bu gün kapital kütlələrinin hərəkətinin qabaqcıl agentlərindən birinə çevrilmişdir və beləliklə, nüfuzlu iştirakçılar kimi yalnız iqtisadi proseslərdə deyil, eyni zamanda demək olar ki, bütün ölkələrin ictimai və siyasi həyatında aparıcı agentə çevrilmişdir.

21-ci əsrdə beynəlxalq əmək bölgüsünün TMK-ların nümunəsində təkamülünü təhlil edən bir sıra iqtisadçıların (1980-ci il) bəzi konseptual yanaşmalarını birləşdirən D. Danninqin kollektiv nəzəriyyəsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Danninqin nəzəriyyəsinə görə, transmilli korporasiyaların iştirakı ilə ortaya çıxan beynəlxalq

əmək bölgüsü üç növ üstünlüyün birləşməsi ilə formalaşır: mülkiyyət hüququ, lokal, daxili.

İlk üstünlük, son illər TMK-ların əhəmiyyətli dərəcədə inkişafına səbəb olan kapitalın mülkiyyət xüsusiyyətləri, müəyyənləşdirilməsi, qorunması və kapitallaşdırılması ilə formalaşır. İkinci üstünlük, lokalizasiyadan faydalanmaq, yəni bir çox ölkələrdə öz istehsal və yerli istehsal etmə faktorlarını istifadə etməklə sərmayeni daha effektiv birləşdirməkdir. Üçüncü üstünlük, resursları və imkanları birləşdirmək, beynəlxalq əlaqələrin faydasını gücləndirən inkişaf strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi ilə onların TMK-ların inkişafına yönəltməkdir. Xüsusilə, şaquli integrasiyanın həyata keçirilməsi daha vacibdir ki, bu da şirkətin məhsullarına bazarın inkişafı, istehsalı və təbliğatın bütün mərhələlərinə nəzarət etməyə imkan verir. İqtisadi ədəbiyyatı təhlil edərək TMK-ların meydana gəlməsi və inkişafı bir sıra amillərdən ibarətdir:

- məhsuldar qüvvələr əsasında istehsal və kapitalın beynəlmiləl xarakter alması ilə milli dövlət sərhədlərini aşması. İstehsalın və kapitalın beynəlmiləl xarakter alması böyük şirkətlər tərəfindən xaricdə çoxsaylı filialların yaradılması və milli korporasiyaların transmilli bir hala çevrilməsi yolu ilə iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsini təmin edir;

- kapitalın ixracı;

- bir çox sahələrdə istehsalın böyük miqyaslı olması səbəbindən TMK-ların iqtisadi səmərəliliyi;

- daha çox mənfəət qazanmaq arzusu;

- beynəlxalq miqyasda istehsal və kapitalın konsentrasiyasına gətirib çıxaran ciddi rəqabət (nəticədə qlobal miqyaslı fəaliyyətə çevrilir, istehsal xərclərini azaltmaq və daha çox gəlir əldə etmək mümkün olur);

- dövlətlər arasında iqtisadi-coğrafi sərhədlərin aradan qaldırılması.

XIX əsrin sonunda TMK-lar əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir:

- İlk nəsil TMK-lar 19-cu əsrin sonu və 20-ci əsrin əvvəllərində mövcud müstəmləkə imperiyalarının sərhədləri daxilində fəaliyyət göstərirdi. Onların əsas məqsədi xammalın ucuz mənbələrinə çatmaq idi – kartel və sindikatlar kimi tanınırdı;
- İkinci nəslin TMK-ları XX əsrin əvvəllərində və ortalarında baş verən iki dünya müharibəsi arasında mövcud idi. Əsas məqsədləri əsasən silah, döyüş sursatı, istehsalı ilə əlaqəli idi;
- Üçüncü nəslin TMK-ları 60-cı illərin əvvəllərində elmi-texnoloji inqilabın inkişafı və istehlak tələblərinin artması ilə ortaya çıxdı - bu texniki-istehlakçı şirkətləri idi. Onların məqsədi satış mənbələri, xammal ehtiyatlarını, kapital tətbiqi sahələrini qazanmaq idi, elmi və texnoloji inqilabın nailiyyətlərindən və müəssisələrarası əməkdaşlığın üstünlüklərindən geniş istifadə edirdilər. Bu TMK-ların formalaşması dünya rəqabətinin güclənməsi və Qərbi Avropada integrasiya proseslərinin başlanğıcında baş vermişdir.

Yaşayış səviyyəsinin kəskin yüksəlməsi onları kütləvi istehlak bazarına yönəltməyə məcbur etdi. Dördüncü nəslin TMK-ları 1980-ci illərdən etibarən formalaşmışdır - onlar global korporasiyalardır. İnnovativ “təcavüzkarlıq” və dinamizm, birtərəfli istehsaldan imtina, korporativ strukturun davamlı inkişafı, bazarın fərdi seqmentlərini daha çox fəth etmək və məhsulların istehsalı və satışında əsas global iqtisadi mövqelərin əldə edilməsi ilə xarakterizə olunur.

Amerikanın "Fortune" jurnalına əsasən, dünyanın 500 böyük TMK-ları arasında dörd kompleks əsas rol oynayır: elektronika, neft emalı, kimya və avtomobil sənayesi. 2010-cu ildə 100 ən böyük sənaye TKM-larının ümumi sayı: 43, avtomobil sənayesi - 13, elektronika - 12, neft hasilatı və neft emalı - 10, dərman preparatları - 9, ərzaq və tütün - 8, telekommunikasiya - 7, kimya - 3, digər sahələr - 12 olmuşdur [63].

Bazar dəyərinə görə lider TMK-lar aşağıdakılardır:

1. Apple (ABŞ).
2. Exxon Mobile (neft sahəsi, ABŞ).
3. Microsoft (ABŞ).

4. IMB (ABŞ).
5. Wall-Mart Store (pərakəndə satış şəbəkəsi, ABŞ).
6. Chevron (energetika, ABŞ).
7. General Electric (maşın sənayesi, ABŞ).
8. Google (ABŞ).
9. Berkshire Hathaway (investisiya və sığorta, ABŞ).
10. AT&T Inc (telekommunikasiya, AT&Inc).

Göründüyü kimi yüksək bazar dəyərinə malik şirkətlərin hamısı ABŞ şirkətləridir.

Xaricdə aktivlərinə görə lider TMK-lar isə aşağıdakılardır:

1. General Electric (maşın sənayesi, ABŞ).
2. Vodafone Group Plc (telekommunikasiya, Böyük Britaniya).
3. Royal Dutch/Shell Group (neft-qaz sektoru, Hollandiya/Böyük Britaniya).
4. British Petroleum Company Plc (neft-qaz sektoru, Böyük Britaniya).
5. ExxonMobil (neft-qaz sektoru, ABŞ).
6. Toyota Motor Corporation (Avtomobil sənayesi, Yaponiya).
7. Total (neft-qaz sektoru, Fransa).
8. Electricite De France (Fransa).
9. Ford Motor Company (avtomobil sənayesi, ABŞ).
10. E.ON AG (Almaniya).

Göründüyü kimi xaricdə aktivləri olan, yəni xarici dövlətlərdə investisiya yatırılan TMK-ların dünya üzrə əhatə dairəsi genişdir.

TMK-ların investisiyalarının regional və sektoral fokusu çox tipikdir. Bir qayda olaraq, onlar yeni sənayeləşmiş ölkələrin və nisbətən inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin emal sənayələrinə sərmayə qoyurlar. Bu halda həmin ölkələrdə sərmayə qoyan ölkələrin investisiyaları üçün rəqabət mübarizəsi xüsusi dinamikliyi ilə seçilir. Qeyd etmək vacibdir ki, kasıb ölkələr üçün digər siyasətlər tətbiq edilir. Bu halda TMK-lar mədən sənayesinə sərmayə qoymağı məqsəduyğun hesab edirlər, bu

da son olaraq əmtəə ixracını artırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu vəziyyətdə TMK-lar məhsullarını yerli bazarlara təşviq etmək üçün rəqabət aparmalı olurlar.

3.3 Azərbaycan beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakının səmərəliliyinin artırılması yolları

Azərbaycanın iqtisadiyyatı üçün beynəlxalq əmək bazarının səmərəli inkişafı problemi dünya iqtisadiyyatına uğurla integrasiya etmək və istehsalın sabit inkişaf tempini təmin etmək üçün vacib şərtlərdən biridir. Sosial istehsalın səmərəliliyinin artırılması üçün yaradılmış bazar münasibətləri sosial ziddiyyətlərin, sosial partlayışa səbəb olan əhalinin təbəqələşməsinin qarşısını ala bilər. Bunun üçün əhalinin ən həssas sosial-demoqrafik qrupları üçün etibarlı sosial müdafiə sisteminə malik olmaq və inkişaf etdirmək lazımdır. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin rolu sosial təbəqələrin təminatını təmin etməkdir. Onlardan biri işə aktiv məşğulluq siyasətidir. Bununla əlaqədar, beynəlxalq əmək bölgüsünün üstün xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, Azərbaycanın dünya bazarlarında mövqelərinin güclənməsi və iqtisadiyyatın innovativ inkişaf yoluna keçməsi tələb olunur.

Problemlə bağlı ümumi məsələlərə toxunmadan, beynəlxalq əmək bölgüsündə Azərbaycanın mövqeyinin inkişafına təsir göstərmək üçün söylərinin beş əsas sahəyə yönəldilməsi təklif oluna bilər:

1. Ölkənin iqtisadiyyatına tam ixracat yönümlü beynəlxalq əmək bölgüsü modeli tətbiq etmək ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılması baxımından əhəmiyyətlidir;
2. Xarici sərmayələrin cəlb olunması üçün respublikamızı global səviyyədə ən cəlbedici ölkələrdən birinə çevirmək;
3. Ölkədə elmi-texniki prosesləri sürətləndirmək, onları hərəkətə keçirmək, Azərbaycanı məhsul idxalçısı olan ölkədən müasir texnologiyaların istehsalçısı və ixracatçısına çevirmək.

4. Milli iqtisadi fəaliyyətin əsas hissəsinin resursların ikinci emalı üzərində qurulmasını təmin etmək.

5. Milli iqtisadiyyatın bütün segmentləri və mərhələlərində beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün zəruri tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi.

Ölkəmizin beynəlxalq əmək bölgüsündə mövqeyini yaxşılaşdırmaq üçün atdığı ilk addımlardan biri, iqtisadi inkişafın ixrac yönümlü modelinin tətbiq edilməsidir.

Bu sahədə ən yaxşı beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan effektiv bir dövlət proqramının yaradılması tələb olunur. Bu baxımdan aşağıda qeyd olunan ixracın stimullaşdırılması üçün təkliflər əsasında bəzi məsələlər nəzərdən keçirilə bilər:

1. Yalnız emal sənayesi məhsullarının ixracatçılarının fəaliyyətini stimullaşdırmaq;

2. Dövlət və kommersiya bankları tərəfindən ixracın birgə kreditləşdirilməsi;

3. Milli ixracatçıların kreditörə olan banklara dövlət zəmanətləri vermək.

4. Kommersiya banklarının dövlət təminatlarına əsasən dövlət borclarını və ya kreditlərini Azərbaycan məhsullarını alan xarici şirkətlərə verilməsi.

5. İxracatçılar tərəfindən kreditlər üzrə kommersiya banklarına ödənilən faizlərin bir hissəsi üçün dövlət subsidiyalarının verilməsi.

6. İxracatçılara milli nəqliyyat tarifləri və beynəlxalq nəqliyyat tarifləri arasındakı fərqin aradan qaldırılması məqsədilə güzəştlərin verilməsi;

7. Dövlət tərəfindən birbaşa ixrac sığortasının həyata keçirilməsi.

8. Müəssisələr tərəfindən ixracatçı məhsulların istehsalı üçün gətirilən əsas vəsaitlər üzrə gömrük rüsumlarının azaldılması və ya ləğv edilməsi.

9. İxracatçı şirkətlərin əsas vəsaitlərə verdiyi əmlak vergisinin ləğvi istiqamətində tədbirlərin görülməsi.

10. İxracat edən firmalar üçün malların reklamına olan vergidən azad edilməsi barədə tədbirlərin görülməsi.

11. İxracatçı şirkətlər tərəfindən qiymətli kağızlara ödənilən mənfəət vergisinin azaldılması və ya ləğv edilməsi.

12. İxrac müəssisələrində əsas vəsaitlərin amortizasiyası dövrünün azaldılması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi.

13. İxracatçılara müəyyən əlavə üstünlüklərin verilməsi (məsələn, su, elektrik, qaz tarifləri və s. güzəştlər).

14. İxracatçıların dövlət tərəfindən informasiya, marketinq və məsləhət xidmətlərinin göstərməsi. Bunun üçün ilk növbədə Azərbaycan müəssisələrinin "məlumat bazası"nın yaradılması, xarici ölkələrdə eyni əsaslarla əlaqələr yaratmaq, milli ixracatçılar üçün qanunvericilik, bazar fəaliyyəti qaydaları, mövcud standartlar və xarici ölkələrin məhsullarının keyfiyyətinə dair digər tələblər üzrə məsləhət xidmətinin təşkil edilməsi vacibdir.

15. İxrac şirkətləri tərəfindən xarici bazarların öyrənilməsi üçün marketinq proqramlarının dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyi.

16. Dövlət tərəfindən inkişaf etmiş, elmi-innovativ avadanlıqların quraşdırılmasına, habelə fəaliyyəti ixracata yönəlmiş müəssisələrdə qurulması və istifadəsinə dair təlim xərclərinin ödənilməsi bu sahibkarlar üçün əlavə dəstəyi təmin etmiş olar.

17. Milli şirkətlərin beynəlxalq tenderlərdə iştirakı ilə bağlı xərclərin dövlət tərəfindən kompensasiya edilməsi istiqamətində tədbirlərin görülməsi.

18. Xarici lisenziyalar əsasında fəaliyyətini təşkil edən ixrac yönümlü şirkətlərə əlavə güzəştlər paketinin hazırlanması və tətbiqi.

19. Xarici iqtisadi fəaliyyət problemlərinin öyrənilməsində elmi tədqiqat institutlarının və ali təhsil müəssisələrinin işçilərinin cəlb edilməsi və tədqiqatların nəticələrinin ixracata yönəldilmiş şirkətlərə ötürülməsi.

Beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakı stimullaşdırmaq məqsədilə ölkənin xarici iqtisadi, vergi, investisiya və innovasiya siyasətinin tənzimlənməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin iqtisadiyyatında geniş ixrac modelini həyata keçirmək üçün lazım olan resursların böyük hissəsi əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Dünya bazarlarına xammal ixracının həcmnin artması ölkənin mövcud resurs potensialında ciddi mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bütün bunları nəzərə

alaraq, Azərbaycanın ixrac potensialının daha da genişləndirilməsi, bu genişlənmənin əlavə dəyəri olan malların ixracını artırmaq istiqamətində inkişaf edərsə daha effektiv nəticələr əldə etmək olar. Hazırda Azərbaycanın rəqabət üstünlüyünə malik olduğu sahələrdə stimullaşdırıcı ixrac ilə yanaşı, “yumşaq” idxal siyasətini həyata keçirmək lazımdır. Bu sahədə xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə etmək mümkündür. Məsələn, Cənubi Koreya və Braziliya ixrac üçün nəzərdə tutulan malların istehsalı üçün istifadə olunan malların idxalına əlverişli şərait yaradıb. Digər istiqamətdə malların idxalı isə getdikcə məhdudlaşdırılmış və ya onların idxalı qadağan edilmişdir. İxracata yönəldilən beynəlxalq əmək bölgüsü modelinin tətbiqi üçün ən vacib şərtlərdən biri ixracatın stimullaşdırılmasında malların istehsalından satışına qədər bütün mərhələləri əhatə etməli olmasıdır. Əks təqdirdə, istehsalın ilk mərhələsində əldə olunan təsirlər itiriləcək və həyata keçirilmiş tədbirlər real effektivliyə malik olmayacaqdır. Nəticədə, ixracatçılara ixracın stimullaşdırılmasına verilmiş faydalar büdcəyə qaytarılmayacaq və dövlət üçün ağır yük olacaq. Şübhəsiz ki, ölkəmizin beynəlxalq əmək bölgüsündə mövqeyinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı mühüm problemlərdən biri Azərbaycanın birbaşa investisiyaların əsas idxalçılarından birinə çevrilməsidir.

Ölkəmiz xarici birbaşa investisiyalar üçün cəlbedici bir ölkə kimi öz yerini tuta bilməzsə, milli maraqların təmin edilməsi baxımından beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakın səmərəliliyinin artırılması üçün hazırlanan tədbirlərin əksəriyyəti effektiv olmayacaqdır. Aydındır ki, məqsəd iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoruna, qeyri-xammal sektoruna, emal sənayesinə xarici sərmayələrin cəlb edilməsidir. Aparılan islahatlara, iqtisadiyyatın dinamik inkişafına baxmayaraq Azərbaycan hazırda iqtisadiyyatı məhdud sərmayə resursları ilə xarakterizə olunan ölkələrə aiddir. Digər tərəfdən, ekspert hesablamalarına görə, təkcə emal sənayesinin yenidən qurulması üçün ölkəmizə 9,64 - 10,64 milyard ABŞ dolları məbləğində investisiya lazımdır. Elektrik enerjisi sahəsinin yenilənməsi üçün 2,5 milyard dollar, neft və neft-kimya sənayesi üçün- 1,1 milyard dollar, kənd təsərrüfatı üçün - ən azı 650 milyon dollar, yüngül sənaye üçün - 350 milyon dollar tələb olunur. Ümumiyyətlə, neft-qaz kompleksinin

ehtiyaclarını nəzərə alaraq bu məbləğ 23 milyard ABŞ dollarına çata bilər. Aydınır ki, ölkənin ÜDM-nin yarısından çox olan bu məbləğ daxili mənbələrdən cəlb edilə bilməz. Lakin, iqtisadi baxımdan, bu investisiyaları kreditlər kimi cəlb etmək də təhlükəli, səmərəsiz və qəbuledilməzdir. Buna görə yeganə çıxış ölkə iqtisadiyyatına mümkün qədər çox xarici investisiyanı cəlb etməkdir. Bunun üçün, ilk növbədə, Azərbaycanda rəqabətqabiliyyətli investisiya mühitinin yaradılması istiqamətində geniş işlər görülməkdədir. İnvestisiya mühiti kapital qoyuluşlarının səmərəliliyi və təhlükəsizliyini təmin edən əsas amillərdən ibarətdir. Əlbəttə ki, əlverişli investisiya mühiti yaratmaq üçün ölkəmizdə bir sıra addımlar atılmışdır. Cədvəl 3.2-dən də göründüyü kimi iqtisadiyyata yönəldilmiş investisiyaların payında xarici investisiyaların payı ötən illərlə müqayisədə artmışdır.

Cədvəl 3.2

İqtisadiyyata yönəldilmiş investisiyalar [62].

	2012	2013	2014	2015	2016
Bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşları (xarici investisiyalar nəzərə alınmaqla):					
mlyn.manat	20251,1	21448,2	21890,6	20057,4	22868,5
mlyn.dollar	25777,8	27340,0	27907,5	19547,2	14329,5
Xarici investisiyalar:					
mlyn.manat	8102,7	8269,3	9175,7	10998,9	16216,1
mlyn.dollar	10314,0	10540,9	11697,7	10719,1	10161,1
Daxili investisiyalar:					
mlyn.manat	12148,4	13178,9	12715,0	9058,5	6652,4
mlyn.dollar	15463,8	16799,1	16209,8	8828,1	4168,4

Azərbaycanda investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması üçün, ilk növbədə, bu sahədə mövcud qanunvericilik bazasında boşluqların aradan qaldırılması lazımdır.

Bu baxımdan ölkəmizdə yenidən qəbul edilmiş Xarici investisiyaların qorunması haqqında Qanunda bir sıra əsas boşluqlar müəyyən edilmişdir:

- qeydiyyat və lisenziyalasdırma proseduru kifayət qədər çox rəqlamentə salınmışdır;
- investisiya fəaliyyətinin vacib bir hissəsi olan portfel investisiyası mövzusunda qanunvericilikdə tənzimlənməyə ehtiyac vardır;
- Qanundakı qeyri-dəqiqliklər səbəbindən bir sıra mühüm vəzifələr kifayət qədər əhatə olunmur: məsələn, qanun gəlir və kapitalın geri qaytarılmasına zəmanət verməməsinə baxmayaraq, bu problemin valyuta rejimi ilə əlaqəsi açıqlanmır.

Hazırkı mərhələdə, beynəlxalq əmək bölgüsündə öz mövqeyini yaxşılaşdırmaqla Azərbaycan üçün ən vacib vəzifə ölkəmizi hazır maşınların və avadanlıqların idxalından kompleks texnologiyaların gətirilməsinə və respublikamızı maşın və texnologiyaların əsas istehsalçısı halına gətirmək imkanını təmin etməkdir. XX əsrdə ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin beynəlxalq əmək bölgüsü tərəfindən müəyyən edildiyi sirr deyildir. Buna görə, milli iqtisadiyyat hazırda daimi innovativ inkişafı ilə öz mövqelərini qorumaq və gücləndirə bilər. Son illərdə inkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM-in 90% artımına innovasiya, elmi və texnoloji nailiyyətlər vasitəsilə nail olunduğunu demək kifayət edir.

Gələcəkdə milli maraqları və onların effektiv həyata keçirilməsi üçün dövlət ölkədə elmi, texniki və innovasiya proseslərinin inkişafı üçün əlverişli mühit yaratmaq üçün öz söylərini gücləndirməlidir. Bu məqsədlə yaxın gələcəkdə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir:

1. Elmi-texniki araşdırmaya, innovativ layihələrin həyata keçirilməsinə yönəlmiş xərclərin (fiziki, hüquqi şəxslər, bank investisiyaları) tam istifadəsi; elmi və texniki fəaliyyətlə məşğul olan bütün müəssisələrə vergi güzəştləri tətbiq edilməsi.
2. Şirkətlər tərəfindən tədqiqat və inkişaf üçün ayrılan kapital artımının bir hissəsinin vergilərdən azad olunması.
3. Elmi, texniki və innovativ layihələrin həyata keçirilməsinə gətirilmiş avadanlıqların gömrük rüsumlarından tam azad edilməsi.

Dövlət elmi və texnologiya sahəsində əldə olunan ən yeni nailiyyətlər barədə məlumatların sənaye müəssisələrinə ötürülməsi, emalı və köçürülməsi üzrə tədbirlər görməlidir. Eyni zamanda böyük sənaye müəssisələri və dövlət tərəfindən birgə maliyyələşdirilən sənaye tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması da vacibdir. Elm və texnologiyanın inkişafını stimullaşdırmaq üçün müxtəlif tədbirlərin görülməsi, ilk növbədə, bu sahədə qəbul edilmiş qanun layihələri həm də onların nəticələrinin sürətlə və hərtərəfli həyata keçirilməsini stimullaşdırmalıdır. Bundan başqa, dövlət yalnız innovasiya fəaliyyəti sahəsində elmi tədqiqatlar üçün əlverişli mühit yaratmaqla məhdudlaşmamalıdır.

NƏTİCƏ

Beynəlxalq əmək bölgüsü kompleks və ziddiyyətli bir prosesdir. Bu proses bir tərəfdən, dövlətlər arasında iqtisadi qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdırır, ölkələr üçün bəşəriyyətin qabaqcıl nailiyyətlərinə çatmaq üçün şərait yaradır, resursların səmərəli istifadəsini təmin edir və dünyanın inkişafını stimullaşdırır. Digər tərəfdən, Beynəlxalq əmək bölgüsü mənfi nəticələrə malikdir: iqtisadiyyatın periferik modelinin güclənməsi, "qızıl milyard"ın tərkibinə daxil olmayan ölkələr tərəfindən öz resurslarını itirmək təhlükəsi, kiçik biznesin böyük şirkətlər tərəfindən "udulması", rəqabətin zəif ölkələrdə güclənməsi və s. Qloballaşmanın faydalarını maksimum sayda ölkələr üçün əlçatan etmək dünya ictimaiyyətinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir.

Beynəlxalq əmək bölgüsündə Azərbaycanın mövqeyini yaxşılaşdırmaq üçün mühüm şərt ölkə iqtisadiyyatının mövcud resurslarından optimal istifadə etmək üçün səylərin gücləndirilməsidir. Sərvətlərin istifadəsinin rasionallaşdırılması xammalın, hazır məhsulların, ikinci dərəcəli xammalın istifadəsində fasilələrin azaldılması ilə yanaşı resursların intensiv sahələrinin ləğv edilməsini, təbii sərvətləri gələcək nəsillərə saxlamaq üçün proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsini, yeni enerji mənbələrinin axtarılmasının inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi, bizim fikrimizcə, innovativ texnologiyalara əsaslanan milli iqtisadiyyatın qurulması yolu ilə mümkündür. Ümumiyyətlə, təşviq vasitəsilə resursların emalına keçid beynəlxalq əmək bölgüsündə respublikamızın mövqeyinin yaxşılaşdırılmasına müəyyən bir töhfə verə bilər. Bunun nəticəsində əvvəlcə qeyd olunduğu kimi, milli malların dəyəri bir neçə dəfə azalacaq və onların rəqabət qabiliyyəti kəskin artacaq. Məlumdur ki, hazırda respublikamız metallurgiya, kimya sənayesi və tikinti materialları sahəsində böyük miqdarda məhsul idxal edir. İkinci dərəcəli xammalın istifadəsinə keçid ölkəmizin bu malların əsas istehsalçısına çevrilməsi üçün şərait yaradır və ölkədəki müvafiq materialların çatışmazlığını aradan qaldırmaqla onların fasiləsiz istehsalını təmin edəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. A.Ə.Əliyev. Azərbaycanın xarici ticarət-iqtisadi əlaqələri. Bakı-2001
2. A.A.Əliyev, A.Ş.Şəkərəliyev. Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı, 2002.
3. A. Əliyev A. Şəkərəliyev, İ. Dadaşov Dünya iqtisadiyyatı: Müasir dövrün problemləri. Bakı 2003
4. A.Ş.Şəkərəliyev. Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. B., 1999
5. A.Ş.Şəkərəliyev. Keçid iqtisadiyyatı və dövlət. B., 2000
6. B.Nuriyev. Bazar iqtisadiyyatı və Azərbaycan. Bakı-1999.
7. Ə.A.Kərimli. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir problemləri. Bakı-2006
8. Ə.Bayramov. Regional iqtisadi integrasiya: nəzəriyyə və praktika. Bakı-1997.
9. Ə.C.Muradov. Azərbaycan və Ümumdünya Ticarət təşkilatı. Bakı-2006
10. Ə.H. Ələkbərov və b. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Çarşıoğlu nəşriyyatı. Bakı, 2010
11. Əli Həsənov. Geosiyasət. Dərslik, Bakı, 2010
12. Ə.Həsənov. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik Bakı-2005
13. Ə.Q.Əlirzayev. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının konsepsiyası və proqramı. B., 1999
14. Ə.Q.Əlirzayev. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı problemləri və həlli yolları. B., 2000
15. Dünya təsərrüfatının qloballaşması. Dərs vəsaiti. M.N. Osmovanın redaktəsi ilə. Bakı, 2008
16. Mehbalıyev S.S., İsgəndərov R.K. Əmək bazarı, məşğulluq və işsizliyin elmi-nəzəri əsasları. Bakı, 2001

17. Muradov R.Ş. “Bazar iqtisadiyyatında sosial siyasət” Azərbaycan EA xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası. № 1-4, 1996
18. İ.Ş.Dadaşov. Real bazar iqtisadiyyatının atributları. B., 1996
19. İ.Ş.Dadaşov. Elmi-texniki tərəqqinin istiqamətləri və onların səmərəliliyi. B., 1992
20. Ç.M.Abbasov. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatının integrasiya yolları. Bakı-2005
21. H.A.İsrafilov. “Qloballasma şəraitində istehlak kooperasiyasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” Bakı-2010.
22. Q.Süleymanov Beynəlxalq əmək bazarının inkişaf problemləri. Bakı-2006
23. M.Əhmədov. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın inkişaf problemləri. Bakı-2002
24. R.İ. Xoşbulatov. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, 2014
25. Ş.S.Qafarov. Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma. Bakı, 2005,
26. D.Vəliyev, A.Əsədov Beynəlxalq iqtisadiyyat “Avropa” nəşriyyatı, Bakı, 2012
27. H.Həmidov. Azərbaycanın Beynəlxalq münasibətlərində qərbə integrasiya. Bakı, 2011
28. G.İ. İsmayılov. Dünya iqtisadiyyatının nəzəri əsasları. Bakı, 2006
29. M.Q.Məmmədov. Azərbaycan dünya təsərrüfat əlaqələri sistemində.Monoqrafiya, Bakı\ Azərbaycan, 2016
30. Авдокушин, Е.Ф. Международные экономические отношения / Е.Ф. Авдокушин. - М. : Экономистъ, 2010. - 366 с.
31. Акопова, Е.С. Мировая экономика и международные экономические отношения / Е.С. Акопова, О.Н. Воронкова, Н.Н. Гаврилко / Под ред. В.И. Самофалова. - Ростов - н /Дону, 2010. - 416 с.
32. Богомолов О. Страны социализма в международном разделении труда. — М.: Наука, 1986. — 412 с.

33. Блауг М. Закон сравнительных преимуществ // Экономическая мысль в ретроспективе = Economic Theory in Retrospect. — М.: Дело, 1994. — С. 111-115.
34. Б.Улин. Межрегиональная и международная торговля. — М.:Дело, 2004. — С. 91.
35. Диденко, В.А. Всемирный банк: перспективы деятельности и развития / В.А. Диденко // Финанс. - 2006. - № 2. - С. 34 - 41.
36. Довлатова, А.Ю. Международное разделение труда в условиях глобализации в начале XXI века / А.Ю. Довлатова. - М. : ИНФРА-М, 2010. - С. 12.
37. Домичев В.И. Международная торговля. М., 2000.
38. Колесникова, А.В. Межстрановая интеграция и международное разделение труда / А.В. Колесникова. - СПб. : Питер, 2011. – 521 с.
39. Колесов, В.П. Международная экономика / В.П. Колесов, М.В. Кулаков М.В. - М. : ИНФРА-М, 2010. - 474 с.
40. Костин Л.А., Зущина Г.М., Султанова Р.М. Рынок труда и теории занятости. М., 1997
41. Курбанов Н.Х. Становление и развитие рынка труда в переходный период. М., 1998
42. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения / Под ред. Л.Н. Красавиной. - М. : Финансы и статистика, 2010. - 356 с.
43. Мировая экономика: Глобальные тенденции за 100 лет / Под ред. И.С. Королева. - М. : ИНФРА-М, 2008. - 523 с.
44. И.Герчикова. Международные экономические организации: регулирование мирохозяйственных связей и предпринимательской деятельности. М., 2000.
45. Иванов, Р.М. Формирование условий для международного разделения труда / Р.М. Иванов // Экономическое обозрение. - 2009. - № 2. - С. 12-18.
46. Иголкин А., Мотылев В. Международное разделение труда: модели,

- тенденции, прогнозы. — М.: Меж дународные отношения, 2008. — 356 с. 4.
- Занятость и рынок труда: новые реалии, нацио нальные приоритеты и перспективы / Под ред. Л.С. Чи жовой. — М.: Наука, 1998 — 267 с.
- 47.Исламский Банк Развития // Банковское обозрение. - 2004. - № 2. - С. 3 -7.
- 48.Хасбулатов, Р.И. Мировая экономика. Теория, принципы, политика / Р.И. Хасбулатов. В 2-х т., Т. 1. - М. : Экономика, 2010. - 600 с.; Т. 2 - 640 с.
- 49.Хекшер Э.Ф. Влияние внешней торговли на распределение дохода / А.П. Киреев. — Вехи экономической мысли. Т.6. Международная экономика. — М.: ТЕИС, 2006. — С. 154-173.
- 50.Х. Шреплер. Международные экономические организации. М., 1998.
- 51.Под ред. И.Хасбулатова. Мировая экономика и международные экономические отношения. М., 2006.
52. Леонтьев В.В. Внутреннее производство и внешняя торговля: новое исследование позиций американского капитала / А.П. Киреев. — Вехи экономической мысли. Т.6. Международная экономика. — М.: ТЕИС, 2006. — С. 220-230.
53. Линдерт П. Экономика мирохозяйственных связей. — М.: Прогресс, 1992. — С. 34, 77-78.
- 54.Основы международных валютно-финансовых и кредитных отношений / Под ред. В.В. Круглова. - М. : ЭКОНОМИКА, 2008. - 411 с.
55. Эренберг Р.Д., Смит Р.С. Современная экономика труда. Теория и государственная политика. Пер.с англ. М. 1996
56. Экономика труда и социально-трудовые отношения. Под ред. Р.П.Колосовой. Москва: Издательство Московского университета, 1996
57. Сергеев П.В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе: Учеб. пособие по курсу «Мировая экономика». М.: Новый Юрист, 2005.
- 58.Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. — М.: Эксмо, 2016.

- 59.Срезневский, П.Р. Факторы становления и развития международного разделения труда / П.Р. Срезневский. - М. : ИНФРА-М, 2010. - 234 с.
- 60.Суворова, В.С. Международное разделение труда : проблемы, явления, перспективы / В.С. Суворова // Международные экономические отношения. - 2011. - №1. - С. 116 - 137.
- 61.United Nations Development Programme: Human Development Index 2016
62. <http://stat.gov.az>
63. World Economic Outlook Database
(<http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2013/01/weodata/weoselagr.aspx>)

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа называется «современные черты развития международного разделения труда». Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка используемой литературы.

Введение диссертационной работы раскрывает актуальность исследуемой темы, цель и задачи исследования, объект и предмет исследования, теоретическую и практическую значимость исследования, информационную базу и структуру диссертационной работы.

Первая глава исследования называется «научно-теоретическая основа разделения международного труда». В этой главе основное внимание уделяется сущности Международного разделения труда и теоретическому подходу к факторам, которые делают это, основным показателям международного разделения труда и теоретической основе для оценки его уровня, а также современным теориям о модернизации международного разделения труда.

Вторая глава диссертационной работы озаглавлена «Анализ роли международного разделения труда в глобальных экономических отношениях в контексте глобализации». В этом разделе рассматриваются социально-экономические основы и результаты развития международного разделения труда, формы международного разделения труда: международная специализация и производственное сотрудничество, в том числе уровень участия и участия в международном разделении труда в Азербайджане.

В третьей главе тезиса «Тенденции развития международного разделения труда в развитии международных торгово-экономических отношений» изучался человеческий капитал и современные тенденции в развитии международного разделения труда, обсуждалось развитие транснациональных корпораций в международном разделении труда, а также пути повышения эффективности участия Азербайджана в международном разделении труда.

Результат исследования был отражен в результатах исследований, и были сделаны соответствующие предложения.

SUMMARY

The thesis is called "modern features of the development of international division of labor". The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusion and a list of used literature.

The introduction of the thesis reveals the relevance of the topic, the purpose and objectives of the study, the object and subject of research, the theoretical and practical significance of the research, the information base and the structure of the thesis.

The first chapter of the research is called "the scientific-theoretical basis of the division of international labor." This chapter focuses on the essence of the International Labor division and the theoretical approach to the factors that make it, the main indicators of the International division of labor and theoretical basis for assessing its level, as well as modern theories about the modernization of the international division of labor.

The second chapter of the dissertation work is entitled "Analysis of the role of international labor division in global economic relations in the context of globalization." This section examines the socio-economic basis and outcomes of the development of the international division of labor, forms of international division of labor: international specialization and production co-operation, including the level of participation and participation in the international division of labor in Azerbaijan.

In the third chapter of the thesis entitled "Development trends of international division of labor in the development of international trade and economic relations", the human capital and contemporary tendencies were studied in the development of international division of labor, the development of transnational corporations in the International division of labor has been discussed, as well as ways to increase the effectiveness of Azerbaijan's participation in the international division of labor .

The result of the study has been reflected in the research results and relevant proposals have been made.